Stadsreparatie Westersingel

Voortbouwen op de historische stad als duurzame constante

CONCEPT

Gemeente Bergen op Zoom

Colofon

Stadsreparatie Westersingel
Voortbouwen op de historische stad als duurzame constante

Stedenbouwkundig onderzoek
Stadsreparatie Westersingel

Afdeling Vastgoed en Grondzaken
Gemeente Bergen op Zoom

CONCEPTVERSIE Juni 2025

Inhoud

Deel 1: historisch-morfologisch onderzoek

2 Stadsreparatie
4 Een beknopte geschiedenis van Bergen op Zoom
10 De Brabantse Wal
12 Geologie
14 Reliëf
16 De Grebbe
18 De Zoom
19 Het Spuihuis en de stedelijke waterhuishouding
20 Stadsomwallingen
22 De Gevangenpoort
24 De vestingwerken van Menno van Coehoorn
26 De Steenbergse poort
28 De Stoelemat
29 De Blokstallen
30 De 19e eeuwse stadsuitleg
32 Ontwerp van de 19e eeuwse stadsuitleg
38 Het Geertruidaplein
40 Mineurplein en Oranje Nassaustraat
42 Plan de Ranitz
44 Eerste reparaties: Het ensemble van Jan Hoogstad
45 Fotowandelingen
48 Sleutelgebied Waterfront
50 “Agge mar leut ‘et”
52 Twee eeuwen verandering
55 Verkeersstructuur
56 Parkeren
57 Straatprofielen

Deel 2: ruimtelijke inventarisatie

60 Ingrediënten voor een stadsreparatie
62 Duurzaam casco
64 De groenblauwe stad
66 Morfologische breuken en knopen
67 Het reliëf als ontwerpgereedschap
68 Bergse hoogbouw
70 Zichtlijnen
71 Wat is een stadsreparatie?

72 Straatnamenkaart
73 Bronnen

Gemeente Bergen op Zoom

Deel 1

historisch-morfologisch onderzoek

Stadsreparatie

Meestal bepaalt het historische centrum het beeld wat men heeft van een stad. Ook in Bergen op Zoom. De middeleeuwse straten en oude gebouwen laten een rijke historie zien.

Een oude stad vraagt om goede inpassing van een nieuwe toevoeging. Dit gaat niet over het letterlijk kopiëren van eigenschappen van de bestaande stad of aanpassen aan de omgeving. Een toevoeging aan het historische stadscentrum moet robuust zijn en moet een meerwaarde hebben voor de stad. Het ontwerp kan zo bestand zijn tegen de tand des tijds.

Het verder uitbouwen van een centrum hoort bij de uitdijende stad. Bewoners van een stad kunnen zich door middel van een identiteitsdrager met hun woonplaats identificeren. Meestal is dit een historisch centrum met karakteristieke bebouwing en stedelijke voorzieningen die belangrijk zijn voor inwoners van de stad. In het geval van Bergen op Zoom is het ook de wijze waarop het is gelegen in het unieke landschap waar de stad op is ontstaan.

Verhalen over de stad
Hoe de stad door de tijd heen gebouwd is, is niet zomaar ‘natuurlijk’ gegroeid. De groei van de stad is altijd bepaald door keuzes van de mens. Dit kan het beleid van een lokaal bestuur zijn, maar ook de ideeën van een eigenzinnige ontwerper, of het initiatief van een bewoner. Wat als er in het verleden andere keuzes waren gemaakt bij het bouwen van de stad?

Stadsreparatie Westersingel gaat over het terugdraaien van keuzes die, met de kennis van nu, negatief hebben uitgepakt voor de ruimtelijke kwaliteit van het centrum van Bergen op Zoom. Een toevoeging aan de binnenstad van Bergen op Zoom kan een verhaal zijn over de geschiedenis van deze plek.

Westersingel
Een van die keuzes uit het verleden is de aanleg van de Westersingel dwars door het middeleeuwse deel van de stad. Deze ingreep was onderdeel van Plan de Ranitz; een ‘reconstructieplan’ uit de jaren ’60 dat ervoor moest zorgen dat de binnenstad van Bergen op Zoom gemakkelijk per auto bereikbaar werd. De eeuwenoude, maar slecht onderhouden bebouwing moest hiervoor gesloopt worden. Destijds paste dit binnen de tendens van het saneren en moderniseren van Nederlandse binnensteden. Tegenwoordig is er meer waardering voor de meer dan 800 monumenten die de stad rijk is, en passen nieuwe ontwikkelingen beter in het middeleeuwse stadsbeeld. De Westersingel lijkt de rand te zijn van het middeleeuwse centrum, terwijl dit eigenlijk nog doorloopt in het Havenkwartier, dat ontstaan is rond 1450.

De aanleg van de Westersingel is niet de enige ingreep die er door de tijd heen gedaan is in dit deel van de stad. Door de ruimtelijke opbouw uit eerdere tijdsperioden te bestuderen, biedt dit inspiratie bij het repareren van dit deel van de stad. Dit voorstel moet cultuurhistorisch duurzaam zijn om te voorkomen dat het over een aantal jaren ook een verkeerde beslissing blijkt te zijn geweest.

Stadsreparatie
Door het gebied de Westersingel uiteen te rafelen in verschillende tijdsperioden, maar ook verschillende thema’s zoals landschappelijke onderlegger en korrel van de bebouwing, kunnen er verschillende verhalen over Bergen op Zoom verteld worden. Deze verhalen zijn de basis voor een nieuw ontwerp. Deze methode zal er voor zorgen dat een aantal permanente aspecten, dingen die er altijd geweest zijn, zichtbaar zijn in het ontwerp. Om het ontwerp daarna verder uit te werken worden specifieke eigenschappen toegevoegd die kunnen refereren naar het verleden, het heden, maar ook naar de toekomst. Als er zicht is op een ‘raamwerk’ van cultuurhistorische waarde, bestaande uit permanente en specifieke onderdelen, kan de overgebleven ruimte binnen het raamwerk ingevuld worden met nieuwe stedelijke functies. Deze kunnen dan aansluiten bij de huidige behoeften.

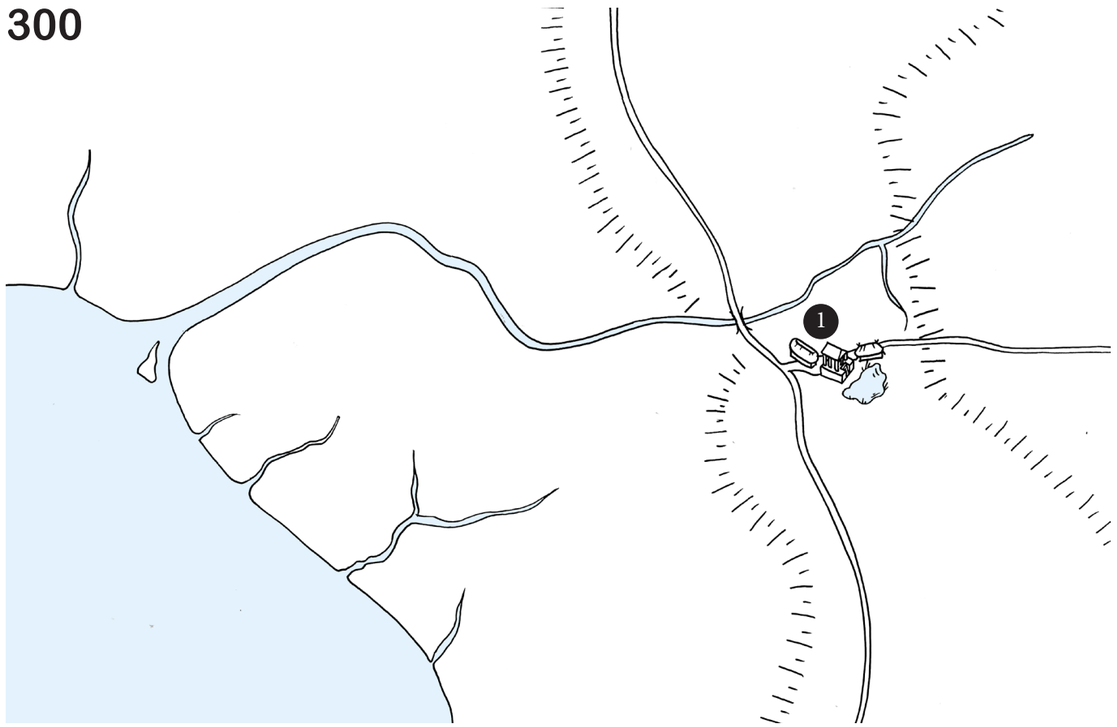

Kintsukuroi (gouden reparatie) is de Japanse kunst van het repareren van gebroken keramiek met goud- of zilverkleurige lak. In de Japanse schoonheidsleer dragen de sporen van breuk en herstel bij aan de schoonheid van een voorwerp.

De ligging van Bergen op Zoom droeg eraan bij dat inwoners er eeuwenlang een bestaan konden vinden in de pottenbakkerij. Een overvloed aan klei en daarnaast aan hout en vooral turf als brandstof voor de ovens maakten keramiek tot een van de belangrijkste producten van de stad.

Een beknopte geschiedenis van Bergen op Zoom

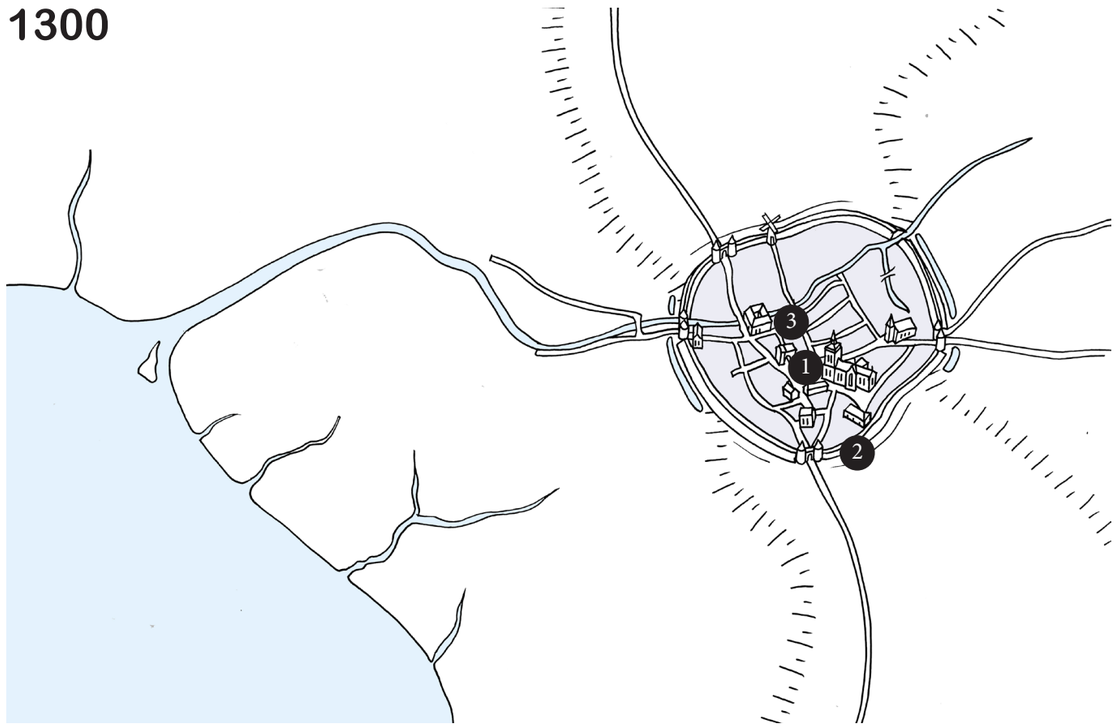
300

1. Vissers vestigen zich op hoge gronden nabij de Schelde. Later onstaat hier een Romeinse nederzetting en een klein heiligdom op de plek waar later de St. Gertrudiskerk gebouwd zou worden.

Het ontstaan van Bergen op Zoom is waarschijnlijk te danken aan de vestiging van vissers op hoge gronden in nabijheid van het open water van de Schelde, nu beter bekend als de Brabantse Wal. De eerste sporen van bewoning dateren uit de Romeinse tijd. Romeinse munten en amforen (kruikjes) zijn gevonden op een plek waar rond die tijd een vennetje lag. Meer aanwijzingen over hoe oud de stad is liggen waarschijnlijk onder de fundamenten van de St. Gertrudiskerk. Tot nu toe is hier weinig over bekend.

1300

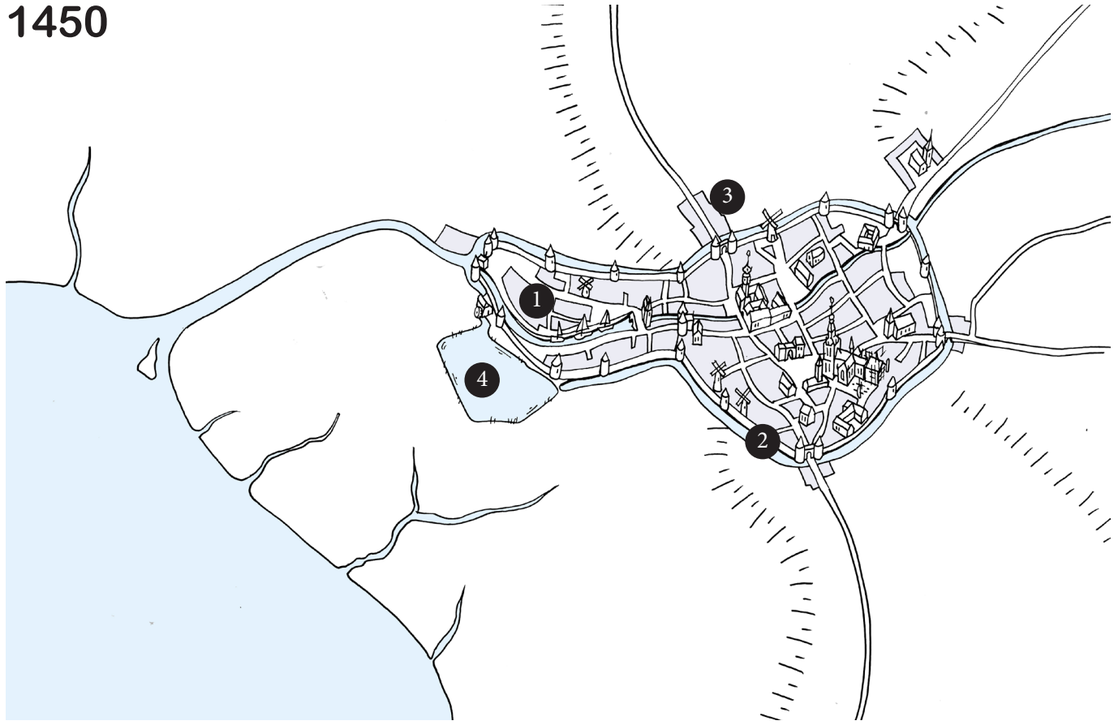
1. Bergen op Zoom wordt in de vroege middeleeuwen het centrum van handel door het houden van jaarmarkten

2. Een aarden omwalling met verschillende stadspoorten wordt gebouwd. Vanwege het hoogteverschil staat de gracht rondom de stad op sommige plaatsen droog.

3. Verschillende gebouwen waaronder een grote kerk, laken- en vleeshal en het Hof van Bergen op Zoom geven uiting aan de groei van de stad.

In de middeleeuwen nam het internationaal aanzien van de stad toe en werd Bergen op Zoom bekend vanwege haar jaarmarkten waar kooplui uit alle windstreken naartoe kwamen om handel te drijven in o.a. laken, wandtapijten, aardewerk en zilver. Rond 1300 werd de stad ommuurd. Een overblijfsel van deze eerste omwalling is de Gevangenpoort, die bekend staat als de oudste stadspoort van Nederland. In 1397 brandde de stad bijna in zijn geheel af en werd opnieuw opgebouwd. De panden ‘Olifant’ en ‘De Draak’ aan de Grote Markt werden gespaard omdat deze al met steen gebouwd waren.

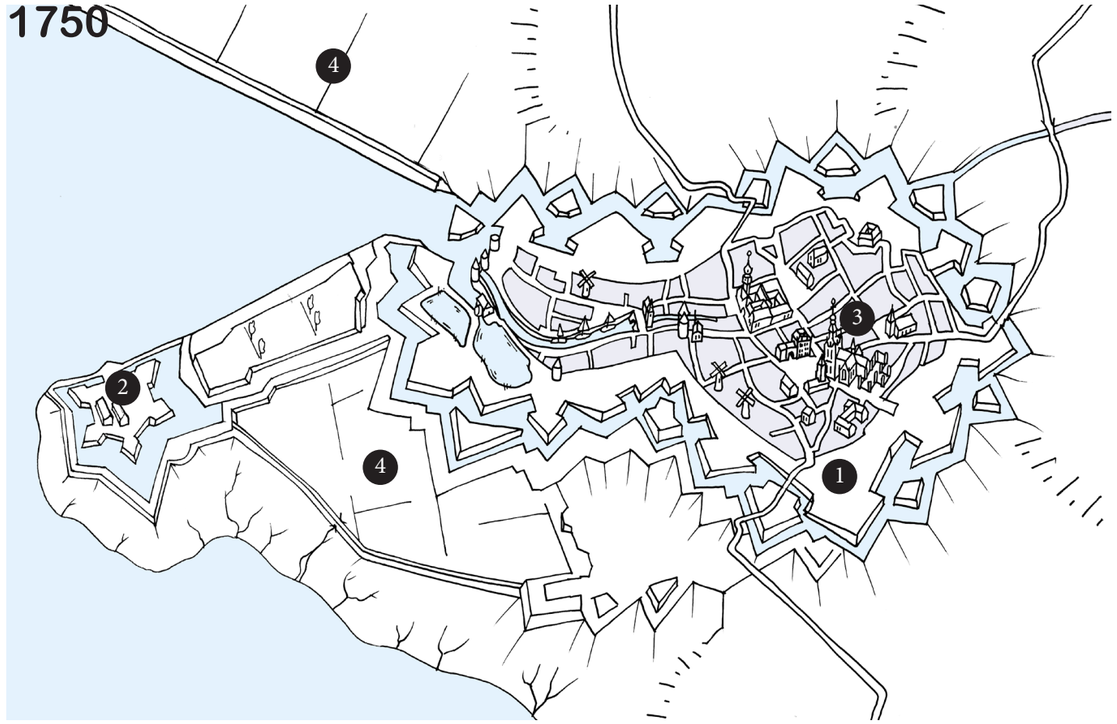
1450

1. Het Havenkwartier is van dusdanig belang voor de stad dat het samen met de binnenstad binnen de omwalling komt te liggen
2. Bergen op Zoom krijgt een stadsmuur van steen en een volledig met water gevulde stadsgracht
3. De groei van de stad wordt voor een deel opgevangen buiten de omwalling. De welvaart bereikt een hoogtepunt.
4. Een getijdenwatermolen met groot waterbassin wordt gebouwd net buiten de muren

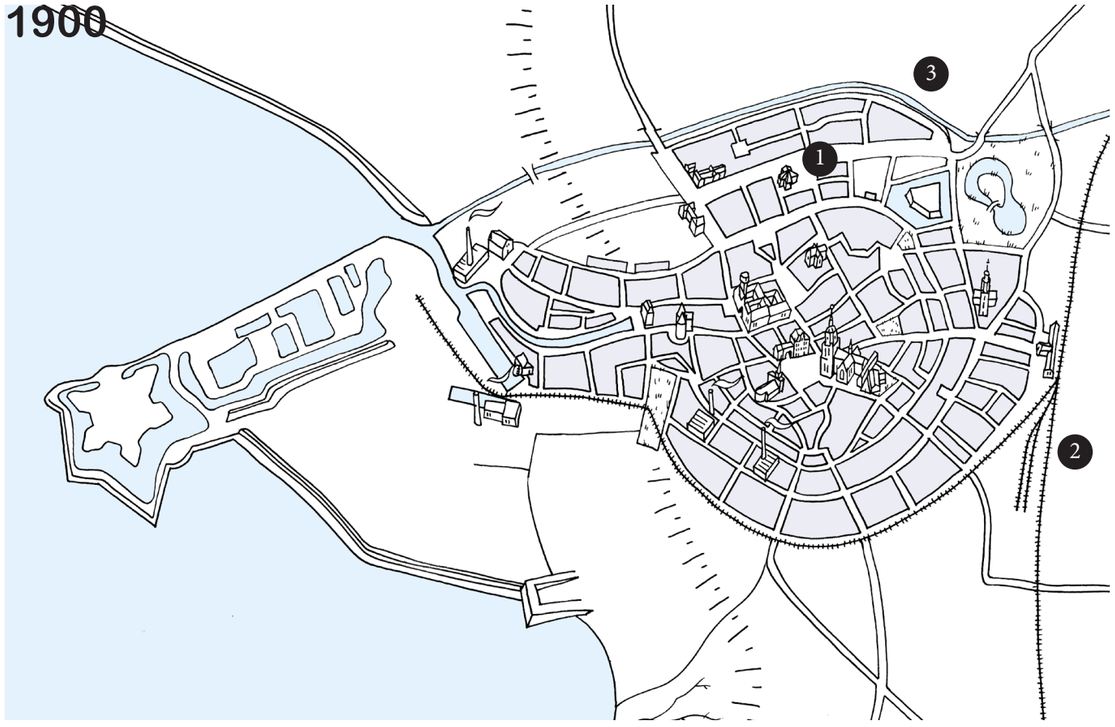
Nadat de stad rond 1300 werd ommuurd is anderhalve eeuw later de ommuring uitgebreid met het Havenkwartier. Vanwege de directe verbinding met open water bracht dit de stad nog meer welvaart. Gedurende de middeleeuwen werden een beurs, stadhuis, lakenhal en een Hanzehuis gebouwd. In de 15e eeuw werd de stad verrijkt met een aantal bijzondere gebouwen waaronder de Sint-Gertrudiskerk en het laatgotische stadspaleis het Markiezenhof dat de macht en rijkdom van het Markiezaat dat in 1533 ontstond uitstraalt.

1750

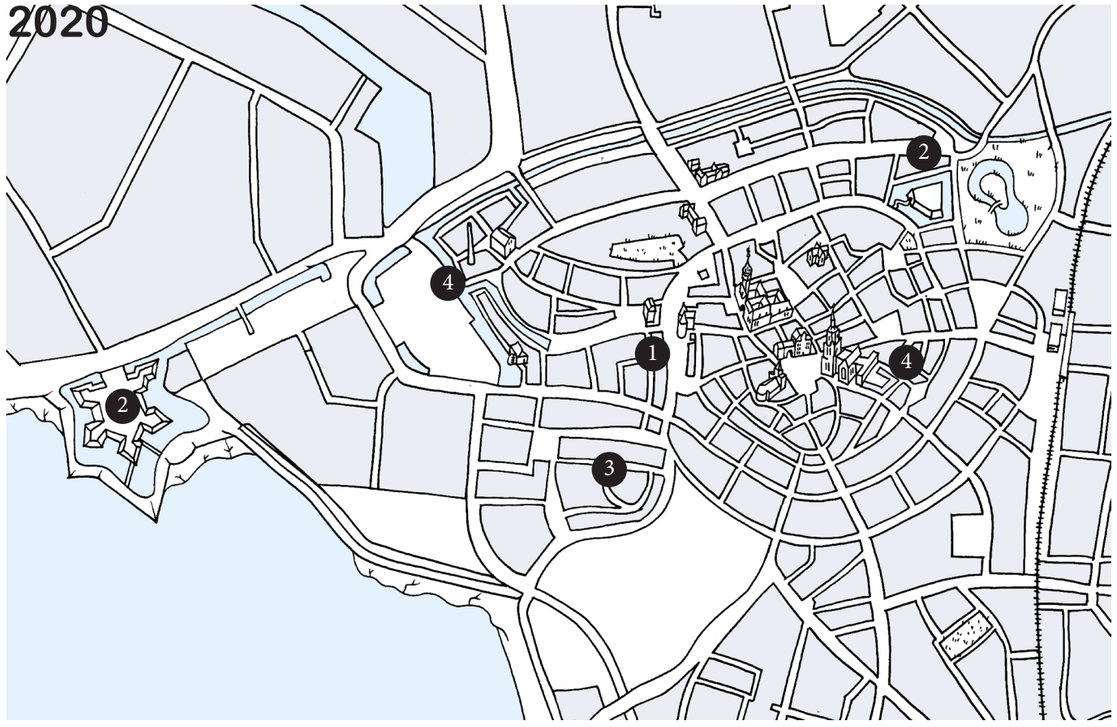
1. Menno Van Coehoorn vervolmaakt de vestingwerken van Bergen op Zoom. De stad wordt van millitair strategisch belang
2. De Waterschans wordt gebouwd als onderdeel van de Zuiderlijke Waterlinie
3. De rijkdom die de stad in de middeleeuwen vergaard heeft raakt langzaam op. Ambitieuze plannen zoals uitbreiding van de kerk vallen stil.
4. Een deel van de zandplaten langs de Schelde wordt ingepolderd

Door verzanding van de haven werd Antwerpen de belangrijkste handelsstad aan de Schelde en was het gedaan met de welvaart in de stad. Mede dankzij haar militair-strategische ligging behield Bergen op Zoom wel een belangrijke positie. Onder Koning Willem III werd Bergen op Zoom van een meesterstuk van vestingbouwkunde voorzien Deze werken zijn ontworpen door Menno Van Coehoorn. De stad lag nog steeds op een strategisch punt, hoog aan de oevers van de rivier. De vestingwerken zouden blijven liggen totdat ze tussen 1868 en 1890 werden ontmanteld. Bergen op Zoom werd een garnizoensstad en kreeg een bedrijvigheid die te danken was aan de hier gestationeerde militairen.

1. De 19e eeuwse schil rond de stad krijgt vorm na het verwijderen van de vestingwerken
2. Het spoor zorgt voor een nieuwe ontsluiting voor de stad en de opbloei van industrie waaronder suikerfabrieken en ijzergieterijen
3. De Zoom wordt gegraven als turfvaart en afwatering van de hoger gelegen gebieden op de Brabantse Wal

Al voor de ontmanteling van de vestingwerken kreeg Bergen op Zoom een spoorwegstation en verschillende fabrieken, waaronder ijzergieterijen en fabrieken voor de productie van suiker en spiritus. Door het onafhankelijk worden van België lag Bergen op Zoom in de periferie. De stad werd een provinciestadje halverwege de wereldsteden Rotterdam en Antwerpen.
Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal, maar Bergen op Zoom moest als grensstad alle zeilen bij zetten om de vele vluchtelingen uit het zuiden op te vangen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is de binnenstad op een paar incidenten na ongeschonden gebleven en uiteindelijk in 1944 bevrijd door de Canadezen en de Britten. Buiten de stad is een oorlogskerkhof ingericht voor de gevallenen.

1. Door Plan de Ranitz zijn het centrum en het havenkwartier los van elkaar komen te liggen
2. De cultuurhistorische betekenis van de voormalige vestingwerken wordt erkend en de werken worden opgeknapt en benut voor recreatieve doeleinden
3. De binnenstad verliest haar connectie met het open water van de (Binnen)schelde door nieuwe bebouwing.
4. Verschillende delen van het historische centrum worden herontwikkeld of uitgebreid met nieuwe bebouwing in historische setting

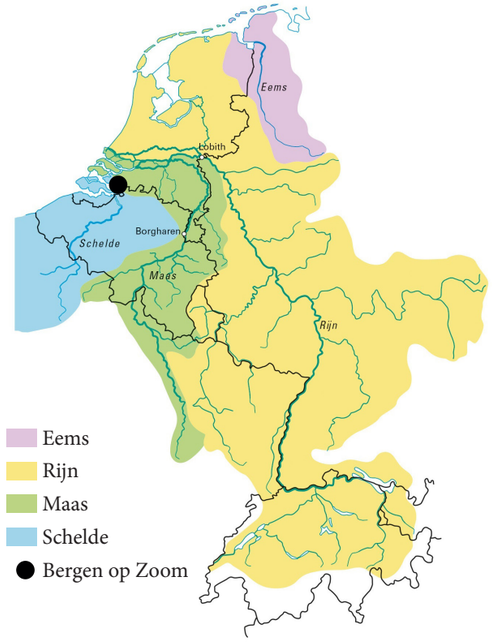
Van 1959 tot 1964 werd de Theodorushaven aangelegd. In de stad verrees nieuwe industrie.
De voorspellingen waren dat de stad in de toekomst meer dan 100.000 inwoners zou moeten huisvesten en er werd een groot uitbreidings- en reconstructieplan gemaakt dat veel gevolgen zou hebben voor de bebouwing in de binnenstad. Deze verkeerde in een slechte staat. De middeleeuwse haven was ernstig verzand en werd gedempt ten behoeve van de aanleg van parkeerplaatsen. Op verschillende plaatsen werden stadsdoorbraken gepland die dwars door het middeleeuwse centrum zouden gaan. Alleen de Westersingel is hiervan gerealiseerd. Als een van de eerste grote monumentale gebouwen in Nederland die herbestemd zijn, is de Katholieke kerk aan de Grote Markt in 1990 omgebouwd tot stadsschouwburg. De stad werd daarna bekend vanwege haar monumentenzorg voor de meer dan 300 rijksmonumenten en bijna 500 gemeentelijke monumenten. Met de vernieuwing van het gebied ‘De Parade’ in 2003 kreeg de binnenstad een nieuwe impuls, die daarna in 2008 uitgeroepen werd tot beste binnenstad van Nederland.

De Brabantse Wal

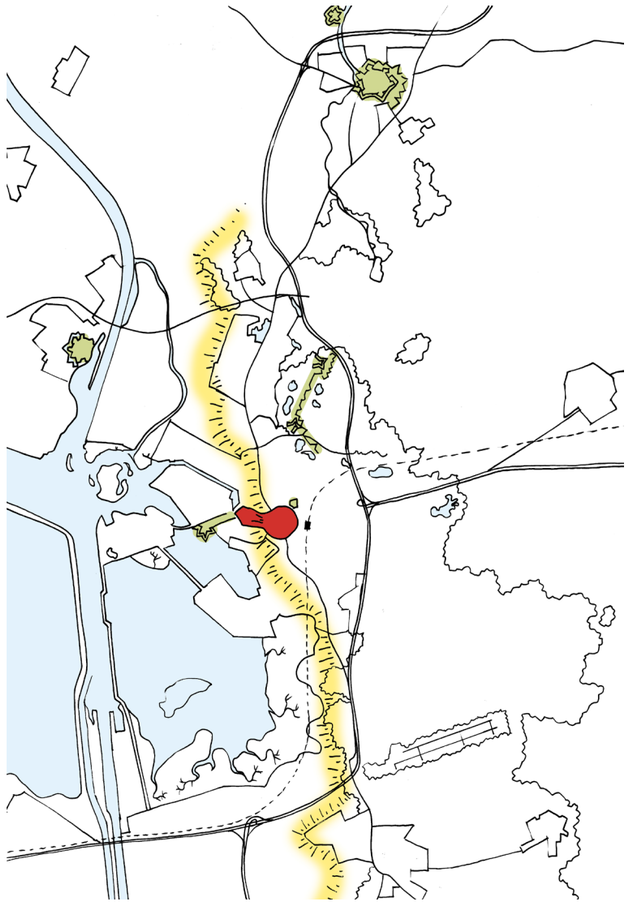
Bergen op Zoom heeft haar bestaan te danken aan de Brabantse Wal, die de overgang vormt van laag gelegen zee- en rivierkleigronden naar hogere zandgronden.[4] Het hoogteverschil van de steilrand langs de oevers van de Schelde kan tot 23 meter bedragen. In de stad zijn de hoogteverschillen duidelijk waarneembaar.

De strategische ligging op Brabantse Wal heeft ook de historie van Bergen op Zoom bepaald. Zo is de stad bijvoorbeeld onderdeel geworden van de Zuider-Waterlinie, waardoor de stad heel lang een belangrijk militair bolwerk is gebleven.

De verschillen tussen zout en zoet, hoog en laag, klei en zandgrond zijn terug te vinden in de streekproducten. Het zeer gevarieerde landschap wordt tegenwoordig vooral benut voor recreatieve doeleinden. In combinatie met het historische stadcentrum dragen deze factoren bij aan een aantrekkelijke stad om in te wonen.

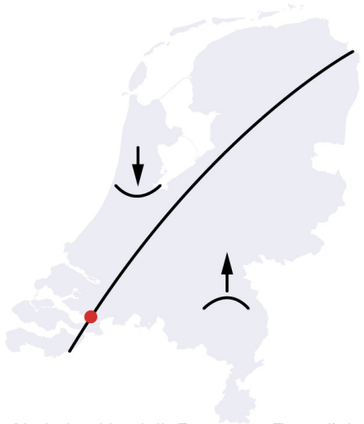

Stroomgebieden van Nederlandse rivieren
bron: Grote Bosatlas 55e Editie, kaart 43A

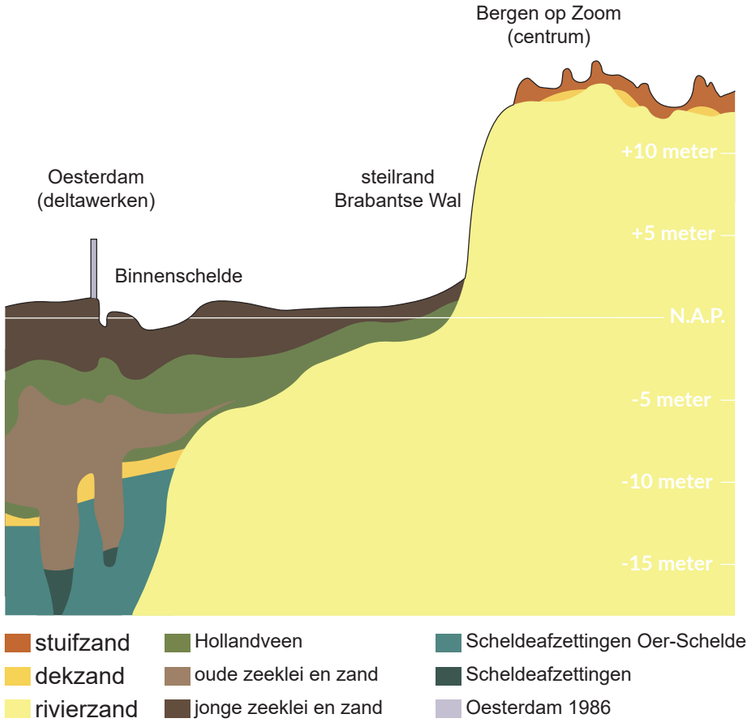

Schets: De Brabantse Wal en de Zuiderwaterlinie zijn beeldbepalende elementen in het West-Brabantse landschap

Geologie

Nederland kantelt. Bergen op Zoom ligt op de grens tussen dalen en stijgen van het aardoppervlak

> Gedramatiseerde geologische doorsnede van de Brabantse Wal

De Brabantse Wal is het resultaat van nog steeds voortdurende bodemstijging en bodemdaling in Nederland. Het Brabantse massief stijgt, terwijl Zeeland daalt. Het dikke pakket zand is in de loop van de tijd verder geërodeerd door de fluctuerende loop van de rivier de Schelde, die hier een scherpe bocht maakt en zo de steilrand verder heeft afgesleten.

Door afzetting van verschillende soorten zand die getransporteerd zijn door de Schelde, zuidwestenwind en de zee, zijn rivierduinen ontstaan. Deze zijn van invloed op het reliëf van de binnenstad van Bergen op Zoom die boven op de wal ligt. Het pakket van stuifzand dat ook wel de formatie van Waalre wordt genoemd is hier verder beïnvloed door de mens, die hier vanaf de middeleeuwen bossen kapte en heidegebieden afgeplagd heeft waardoor de wind vat kreeg op de bovenste laag zand. Door verzanding en uiteindelijke indamming van de Schelde, met de Oesterdam als voorlopig eindstadium, zijn geologische processen van aanslibbing en erosie vertraagd. De bodemstijging gaat hoe dan ook nog steeds door.

Verschillende kreken en beken die vanuit het hoger gelegen gebied regenwater afvoerden naar de Schelde, hebben dalen uitgesleten dwars over de steilrand. Een van die beken is de Grebbe. Een deel van het regenwater bleef staan in duinkommen en zo ontstonden er vennetjes, waarvan we weten dat er een achter de kerk aan de Grote Markt heeft gelegen. De bron van zoet water bevorderde uiteindelijk de vorming van een nederzetting die later uitgroeide tot een stad.

Stadspark Kijk in de Pot ligt net buiten de historische binnenstad. Het heuvelachtige landschap van de Brabantse Wal is hier goed te herkennen.

Op de kaart uit 1573 van Christiaan Sgroten is duidelijk te zien waar de Brabantse Wal begint, aangeduid door een lichtere kleur dan het lager geleden Zeeland. Op deze kaart is ook de historische stad Reimerswaal te zien met haar omliggende dorpen. Dit gebied lag veel lager en werd voortdurend beinvloed door de flucuerende loop van de rivier de Schelde. Samen met Bergen op Zoom waren deze twee steden belangrijke plaatsen voor het heffen van tol om over de rivier te mogen varen.

Overstromingen en dijkdoorbraken als gevolg van achterstallig onderhoud betekende het einde van het westerlijke gedeelte van het Zeeuwse eiland Bevelant (Beverland). De stad Reimerswaal wist zich wat langer staande te houden, maar uiteindelijk verdween ook deze in het begin van de achttiende eeuw voorgoed in de golven. Bergen op Zoom werd daarna als stad in de bocht van de Schelde van militair strategisch belang bij het verdedigen van de handelsroutes naar de haven van Antwerpen.

In 1986 is de twaalf kilometer lange Oesterdam voltooid als onderdeel van de Deltawerken. Deze werd gedeeltelijk boven op de fundamenten van de verdronken stad Reimerswaal gebouwd. Vanaf die tijd heeft de Schelde geen inlvoed meer op het landschap rond Bergen op Zoom, en ontstonden het Markiezaatsmeer en de Binnenschelde.

De plaatselijke volksvertelling van Wana, de heks van Reimerswaal wordt nog steeds levend gehouden tijdens de jaarlijkse viering van vastenavend:

Er was eens een zeemeermin. Zij kwam in Reimerswaal aan en vroeg daar om een glaasje water. Ze kreeg echter niks. De zeemeermin zwom naar Steenbergen en stelde daar dezelfde vraag. Ze kreeg er een half glas water. Maar in Bergen op Zoom kreeg ze wél een vol glas! Daarom sprak zij de woorden: ‘Bergen op Zoom zal blijven bestaan, Steenbergen zal half vergaan en Reimerswaal zal helemaal vergaan.” De vloek kwam uit.

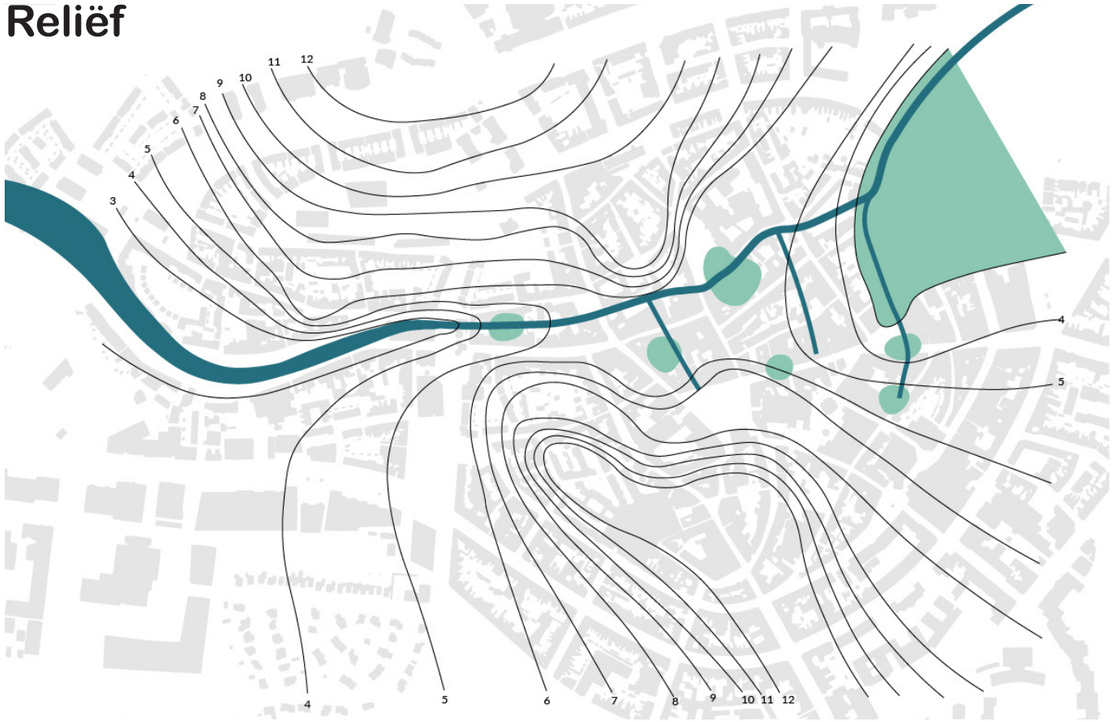

Zeeland anno 1573 – Uitsnede van een kaart vervaardigd door Christiaan Sgroten.

Luchtfoto van de huidige situatie.
De Deltawerken zorgen er voor dat Bergen op Zoom niet meer direct aan de Schelde ligt. Het water van het Markiezaatsmeer en de Binnenschelde is zoet en heeft een groenige kleur op deze foto.

Reliëf

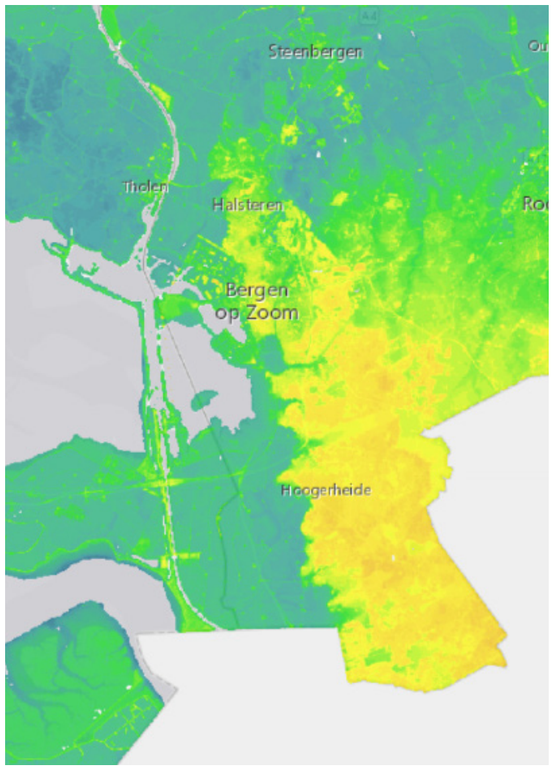
Grebbe en zijtakken rond 1200

vennen / moeras

Ten noorden van de Grote markt van Bergen op Zoom lag een beek die een klein dal heeft uitgesleten in de steilrand van de Brabantse Wal. Hierdoor fluctueert het hoogtepeil van het maaiveld in de binnenstad van 4 tot 12 meter boven N.A.P.

Deze beek, die buiten de stad de Zoom heet en binnen de stad de Grebbe, voerde het water af van de verschillende veengebieden die in de duinpannen op het hoger gelegen gebied ontstonden. Een groot moeras ten noordoosten van het centrum veroorzaakte waarschijnlijk een constante stroom van water die werd aangevuld door zijarmen die onstonden bij kleine vennetjes. Waar de Grebbe in de Oer-Schelde afwaterde, ontstond een natuurlijke haven. De Oer-Schelde wordt zo genoemd omdat er voor de middeleeuwen nog geen onderscheid gemaakt werd tussen een Ooster- en Westerschelde. De ligging van deze rivier fluctueerde vanwege het grillige landschap in de Zeeuwse delta.

De naam Bergen op Zoom werd vermoedelijk door de Romeinen verzonnen, die deze plaats ‘Mons am Somam’ noemden: Heuvels aan het moeras.
Het enige moeras dat nu nog in de buurt van de stad ligt is de Zeezuiper. De rest van het gebied is tijdens de middeleeuwen ontgonnen, drooggelegd of uitgegraven.

De Brabantse Wal is duidelijk te herkennen
op de AHN-hoogtekaart

N.A.P. 14m

Morfologische reductie met de belangrijkste parken, routes en gebouwen.
Daaronder geprojecteerd in kleurvlakken het Algemeen Hoogtebestand.

De stad is gebouwd op twee stuifzandduinen. Op bovenstaande kaart is te zien dat de noord-zuidroute door de stad over de toppen van de duinen loopt waar men veilig was voor overstromingen. Tussen de duintoppen stroomt de Grebbe waar later het Markiezenhof overheen is gebouwd. De markt en twee kerken liggen op hogere gronden maar wel vlak bij de Grebbe. De Zoom is duidelijk te herkennen omdat deze dwars door een duin heen is gegraven. Het park Kijk in de Pot vormt de overgang van hoger naar lager gelegen gebied tussen het centrum en de Binnenschelde.
De 19e eeuwse schil is vormgegeven met het Reliëf in acht genomen. Ten noorden en ten zuiden van het centrum vormt deze zich om de stad heen op de hoger gelegen gebieden, met als resultaat dat de schil om het centrum vanaf het station gezien bij het Geertruidaplein stopt.

Haven

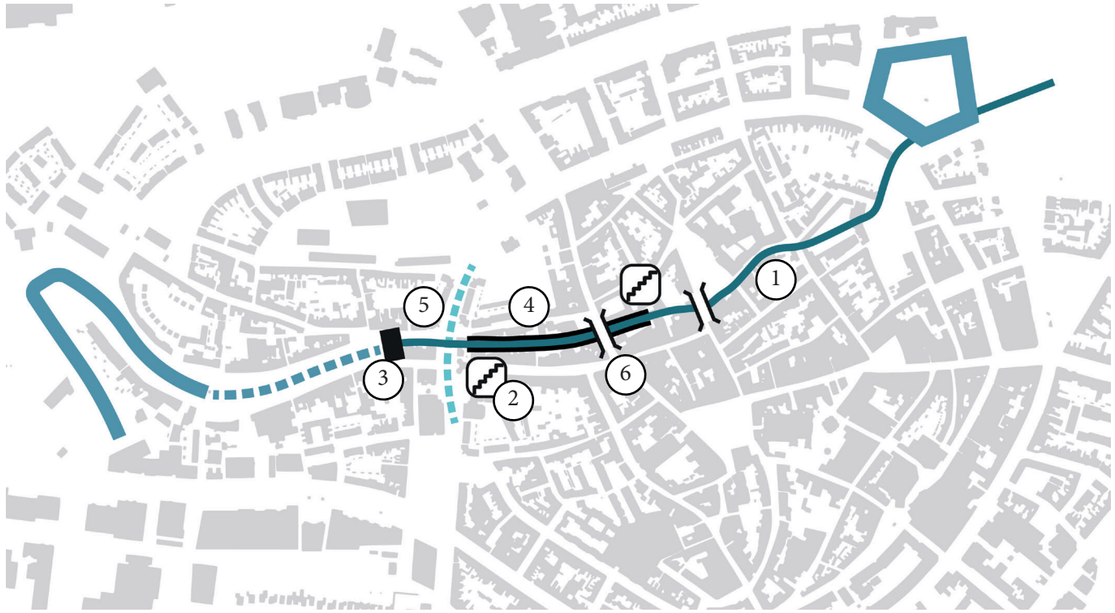

Zuidmolenstraat

Steenbergsestraat

De Grebbe

bestaand bovengronds waterlichaam
gedempte haven
loop van de Grebbe
begaanbaar deel van de Grebbe
stijgpunten Markiezenhof en Gevangenpoort
voormalige stadsgracht 1300 - 1450
Spuihuis

De loop van de Grebbe is te zien boven op een parkeergarage van het in 2007 opgeleverde Engelse Hof door Weyts Architecten

Een van de twee publieke toegangsluiken naar de Grebbe. (locatie Gevangenpoort)

Het Spuihuis.

Overwelvingen van de grebbe en de in de jaren ‘70 aangelegde vloer met rioolbuis. De witte steen van oude kademuren is nog te zien.

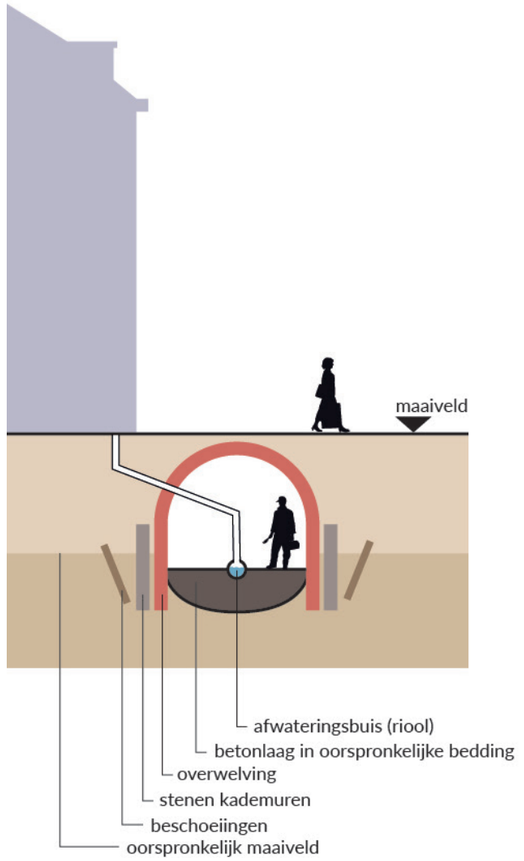

Bij deze muur lag tot de jaren ‘70 het laatste stukje Grebbe boven de grond.

Op deze plaats voor het Markiezenhof lag in de vroege middeleeuwen een brug over de Grebbe.

Bergen op Zoom is een monumentenstad. Het grootste monument ligt onzichtbaar onder de grond. Met een lengte van 780 meter loopt de Grebbe onder de oude binnenstad door.
In de middeleeuwen werd deze door regenwater gevormde beek langzaam tot een ondergronds riool omgevormd. In het begin van de 14e eeuw, tijdens de verstedelijking van Bergen op Zoom werden houten beschoeiingen aangebracht aan de oevers van de beek. Later kwamen hier stenen kademuren voor in de plaats. Soms werden er gebouwen vlak langs de Grebbe gebouwd zodat versteviging noodzakelijk was.
In de 16e eeuw werd door het stadsbestuur bepaald dat het overkluizen van de Grebbe was toegestaan met als voorwaarde dat deze overkluizing een bepaalde hoogte en breedte had. Soms werden de nieuwe muren van een overkluizing naast de bestaande kademuren gebouwd.
Tegelijkertijd met de aanleg van de Westersingel werd ook het laatste deel van de Grebbe overkluisd, vaak met een betonnen element waardoor deze niet zo fraai is als de middeleeuwse gewelven van natuur- en baksteen. Ook werd er toen een rioolbuis in de voormalige bedding gelegd waardoor de Grebbe te voet toegankelijk werd. Sinds 2019 is het mogelijk om met een gids door een deel van het middeleeuwse riool te wandelen.

Typische doorsnede van de Grebbe in de huidige toestand.

Blootgelegde Grebbe in de Gevangenpoortstraat (1970)[10]

Foto van de Grebbe in de Moeregrebstraat achter het Spuihuis (1920)[10]

De Zoom

De loop van de beek de Zoom

De Zoom is een beek die net als andere Brabantse beken ontspringt op hoger gelegen ‘woeste gronden’. In dit geval is dat Grenspark De Zoom/ Kalmthoutse Heide. Dit natuurgebied ligt op de grens van Nederland en België. De Zoom ontspringt aan de Belgische kant van het gebied.[5] Op weg naar lager gelegen gebied stroomt de Zoom langs verschillende moerasachtige gebieden en wint zo aan intensiteit. Het bekendste moeras voor Bergenaren is de Zeezuiper. Dit is tevens het laatste moerasgebied waar de beek doorheen stroomt voordat deze de stad bereikt. In de late middeleeuwen is het moeras ook gebruikt als waterhouder om watermolens aan te drijven. In opdracht van de Markies werd de waterweg vrij gehouden van obstakels vanwege het transport van turf dat in de Bergse haven verhandeld werd.

Eenmaal binnen de middeleeuwse stadsmuren stroomde het water van de Zoom vroeger af via de Grebbe naar de Schelde. Het water van de Zoom werd ook gebruikt om stadsgrachten te vullen omdat dit op een hoger punt binnen kwam dan het Scheldewater dat bijna op zeeniveau stroomt.[4]

Na de ontmanteling van de vesting werd de Zoom aan de noordkant van de stad doorgetrokken waardoor de Grebbe haar functie als afvoer van natuurlijk water verloor. Door de vele overkluizingen in de binnenstad was het niet meer mogelijk om de turfschepen, die meestal getrokken werden door paarden, doorgang te verlenen.

Frits van Gendt, die het ontwerp maakte voor de 19e eeuwse stadsuitleg, tekende een plan waardoor er een diepe geul in een heuvel aan de noordkant van de stad werd gegraven waar de Zoom doorheen kon stromen, en zo de turfvaart niet belemmerd werd. Tegenwoordig stroomt het water van de Zoom nog steeds hier doorheen op weg naar de Theodorushaven.

Vanaf de Theodorushaven stroomt het Zoomwater verder om uiteindelijk via het Volkerak-Zoommeer in de Oosterschelde te belanden. Dit is het punt waar het zoete water brak wordt.

Vanwege verzouting van het grondwater in Zeeland is het Volkerak-Zoommeer een welkome bron van zoet water voor Zeeuwse boeren. Tijdens droge periodes wordt er water uit het meer gepompt om hiermee akkers en boomgaarden te bewateren op plekken waar de sloten en het grondwater verzilt zijn.[30]

In plaats van het water zo snel mogelijk van de Brabantse Wal af te laten stromen, is het nu verstandig om het zoete water zo lang mogelijk vast te houden voor het gebruik tijdens droge periodes. De Zoom, inclusief aftakkingen zoals de Grebbe, en het Volkerak-Zoommeer kunnen hier een belangrijke rol in spelen.

Het Spuihuis en de stedelijke waterhuishouding

Het Spuihuis voor de demping van de haven. Links onderin het spui waar het water dagelijks gespuid werd. Rechtsachter de Gevangenpoort.[10]

Tekening van de Grebbe en de Spuitoren door Bernardus Klotz (1672) Hier langs de Moeregrebstraat bouwde de watermassa zich gedurende de dag op. Het werd gespuid bij eb.[10]

Het huidige Spuihuis dat gebouwd is in 1839 staat op de plaats waar al sinds 1500 de Spuitoren stond. Op deze plek ligt een sluis die niet meer in gebruik is. Toen de Grebbe nog open was, werd hier dagelijks de sluis geopend (het zgn. ‘spuien’). Door het uitstromende water kon de haven uitgeschuurd worden. Dit was nodig omdat de getijdenhaven makkelijk verzandde door instromend vloedwater vanuit de Schelde.[5]

Het spuiwater werd gedurende de dag verzameld in de benedenloop van de Grebbe. Deze lag heel diep ten oosten van het Spuihuis. Het water was niet alleen afstromend hemelwater, maar ook rioolwater, omdat dit tot 1950 nog vanuit verschillende huizen in de binnenstad geloosd werd op de Grebbe. Nadat de haven gedempt is in de jaren ‘50 van de vorige eeuw is het spui overbodig geraakt. De sluis bevindt zich nog onder de grond.[5]

Het spui en de Grebbe kunnen een belangrijke rol spelen in de waterhuishouding van de Brabantse Wal. Omdat de laatste jaren steeds vaker sprake is van droogte, moeten we zo veel mogelijk zoet water kunnen vasthouden in hoger gelegen gebied voor dat het uitstroomt in zee en zout wordt.[29] Door het water in de Grebbe te laten stromen kan hier zoet water worden vastgehouden in droge perioden wat de grondwaterstand ten goede komt.

Door de haven weer te heropenen en een systeem van sluizen te maken kan Bergen op Zoom meer grip krijgen op de waterhuishouding in en rond de stad.

Het Spuihuis, huidige situatie. Op de achtergrond de Moeregrebstraat waar de Grebbe stroomde.

De gedempte haven. Huidige situatie.

Stadsomwallingen

Bergen op Zoom begon als een handelsstad in de vroege middeleeuwen, maar na de opkomst van Antwerpen als belangrijkste handelsstad aan de Schelde werd Bergen op Zoom vooral bekend als vestingstad. Deze maakte later onderdeel uit van de Zuider Waterlinie, de grote sliert van inundatiegebieden en vestingwerken- en steden die verspreid waren van de Noordzee tot in Noord-Limburg.

Hoewel de middeleeuwse vestingwerken alleen de stad zelf moesten beschermen, dienden de vestingwerken vanaf ongeveer 1600 ook ter verdediging van de hele Republiek der Nederlanden.

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de vesting ontmanteld, maar kwam er aan de militaire betekenis van de stad nog geen einde. Tot het midden van de 20e eeuw waren er nog kazernes in de stad. Op de vliegbasis en kazerne van Ossendrecht en Woensdrecht net iets ten zuiden van de stad zijn nog steeds militairen permanent gelegerd.

De traditionele vestingwerken zijn grotendeels verdwenen of in gebruik als recreatiegebied zoals de Waterschans, het Ravelijn, en de bekendste: Fort de Roovere.

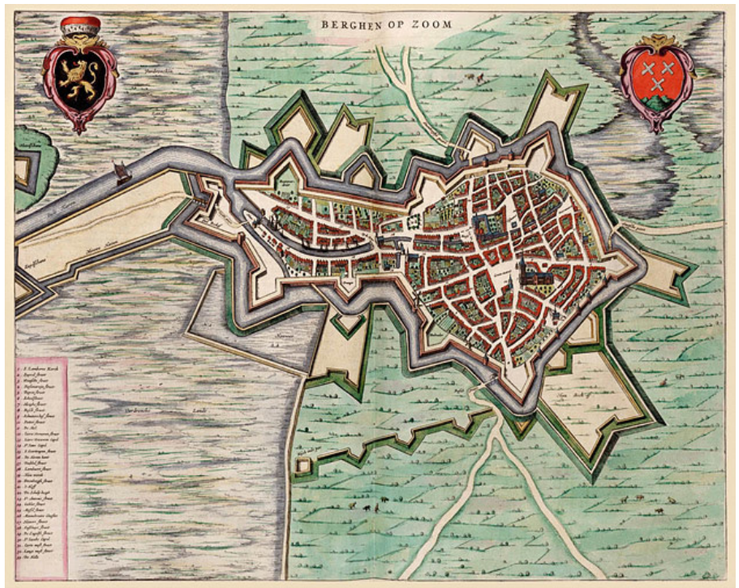
Ook in de stad spelen (voormalige) vestinggronden een rol als recreatiegebied. Op het voormalig militair oefenterrein is stadspark Kijk in de Pot aangelegd. Het Anton van Duinkerkenpark is ook aangelegd op voormalige vestinggronden. Het Ravelijn op den Zoom en de Waterschans zijn recentelijk gerenoveerde vestingwerken die nu een recreatieve functie hebben.

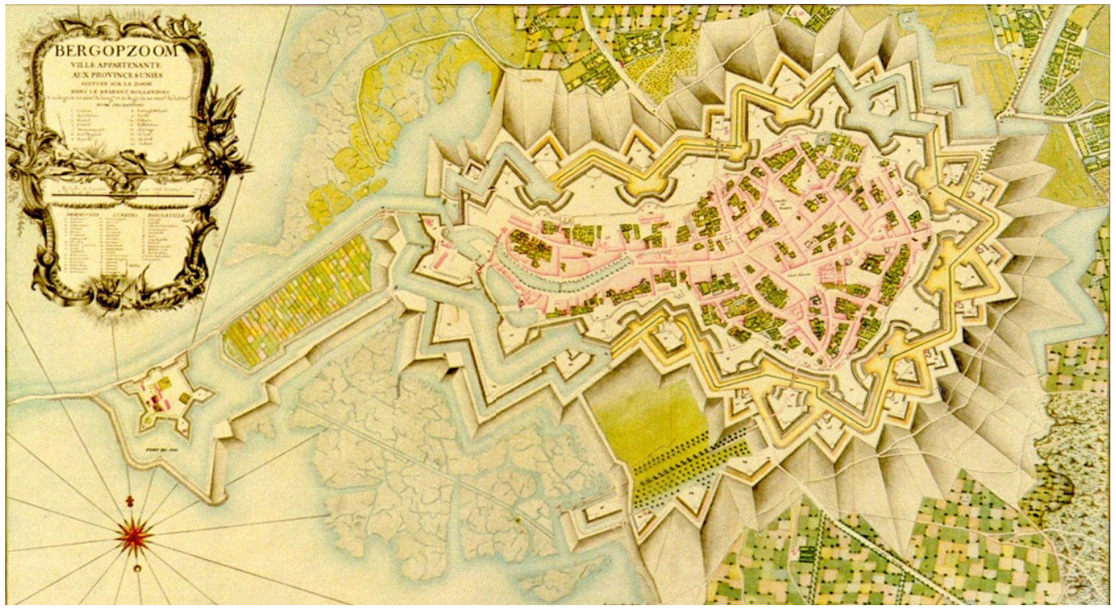
Reconstructietekening van de stadsomwallingen omstreeks 1350 op basis van onderzoek door stadsarcheoloog Marco Vermunt[4]

De stadsomwalling nadat het havenkwartier binnen de wallen getrokken is. Kaart door Jacob van Deventer (1560)

De kaart van Joan Blaeu laat zien dat net buiten beeld de Waterschans is aangelegd (1649)

Vesting Bergen op Zoom In kaart gebracht in opdracht van de Franse Generaal Löwenthal (1747)

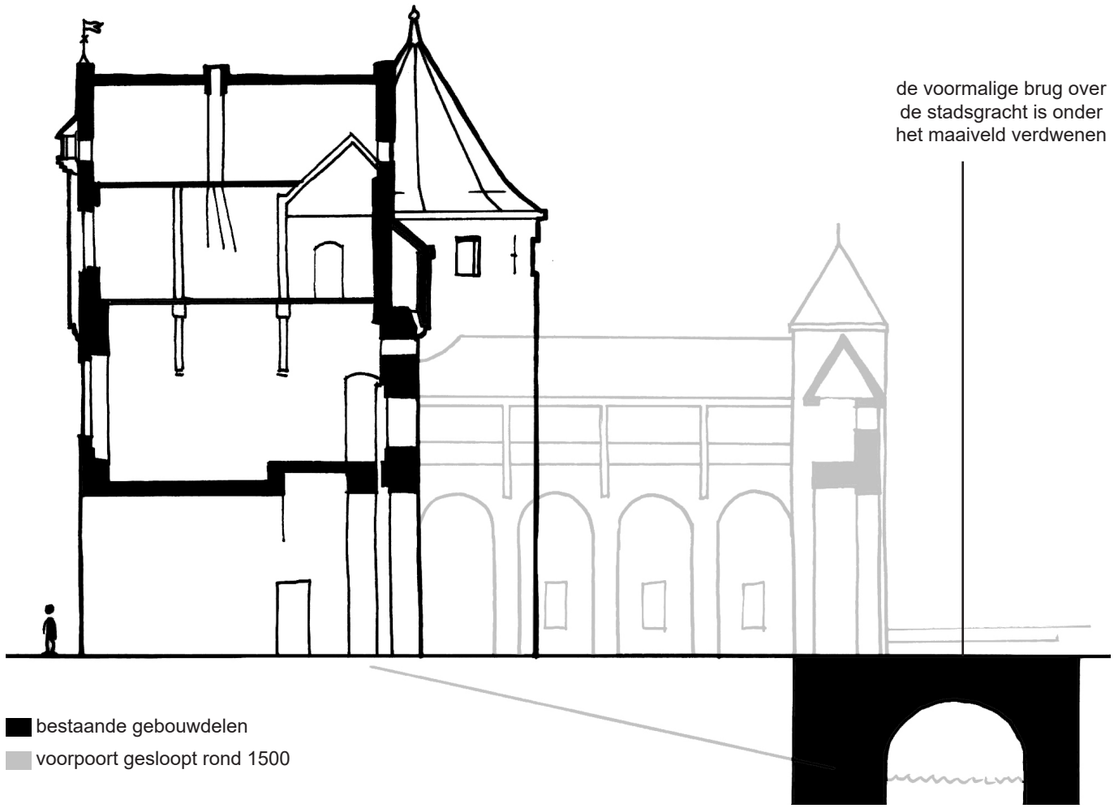

De hele Zuider Waterlinie in kaart gebracht door Covens en Mortier (1748)

Uitsnede met Bergen op Zoom Covens en Mortier (1748)

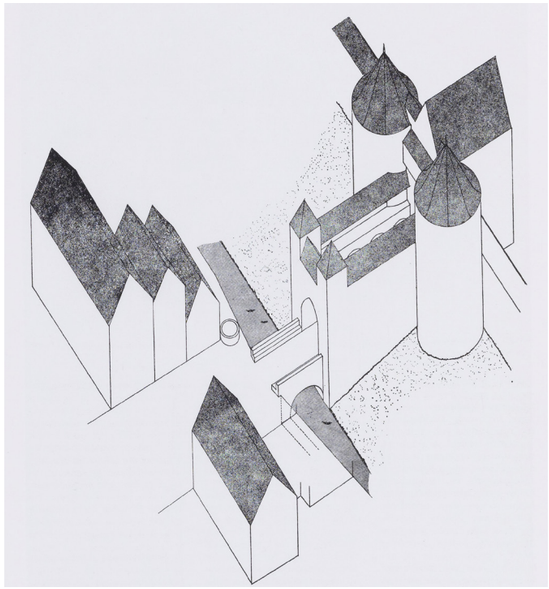
De Gevangenpoort

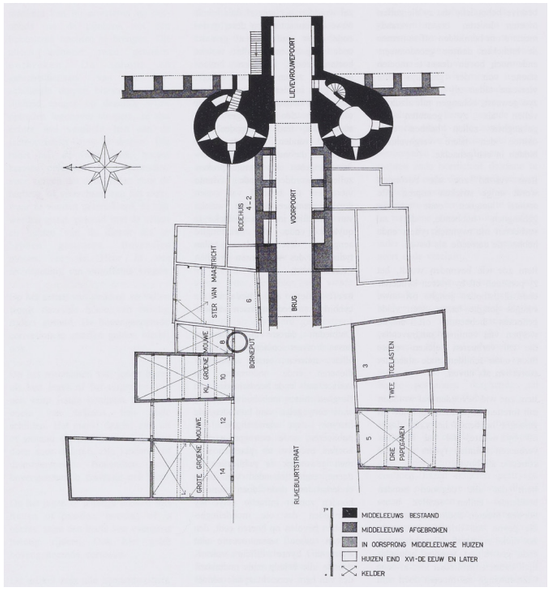

Oost-west doorsnede van de Gevangenpoort op basis van een tekening van renovatiearchitect Jan Weyts[19]

De Nieuwe Markt met op de achtergrond de poort. Illustratie van Bernardus Klotz (1671)[12]

Axonometrie en plattegrond van de Gevangenpoort rond 1400. Tekeningen door Jan Weyts[19]

De Gevangenpoort is gebouwd rond 1300 en daarmee een van de oudste nog bestaande stadspoorten van Nederland. De reden dat hij nog bestaat, is dat hij al vrij snel overbodig werd nadat ook het Havenkwartier binnen de wallen werd betrokken rond 1450. Het gebouw is nog lang in gebruik geweest als gevangenis.
In de jaren ‘30 zijn de huizen die tegen de poort aan gebouwd waren ten behoeve van de verkeersdoorstroming gesloopt. In de jaren ‘70 kwam daar de Westersingel bij, waardoor de poort geheel vrij kwam te staan. De Vereniging Binnenstad presenteerde in 1996 een plan waardoor de westersingel er meer uit zou komen te zien als een echte singel buiten de wallen zoals dit bijvoorbeeld in Maastricht te zien is. Tot vandaag blijven de fundamenten van de voorpoort onder het asfalt liggen.

Plannen van de Vereniging Binnenstad voor de Westersingel en Gevangenpoort. (1996)
Tekening door Kees Warmoeskerken[19]

Huidige situatie, Gevangenpoort.

De vestingwerken van Menno Van Coehoorn

In 1742 werden de nieuwe vestingwerken van Bergen op Zoom voltooid. Het zou de laatste fortificatiering zijn van een stad die al eeuwen oud was en verschillende fortificaties heeft gekend. Wat begon met wat aarden wallen eindigde in dit mathematisch en strategisch goed uitgedachte stelsel van wallen, bastions, ravelijnen en lunetten van de hand van Menno van Coehoorn.[34] Dankzij deze vestingwerken kreeg de stad de bijnaam ‘La Pucelle’ of de Maagd, en was lange tijd onneembaar.

In de 19e eeuw werden dit soort fortificaties grotendeels overbodig vanwege nieuwe manieren van oorlogsvoeren. Vanwege de invoering van de Vestingwet in 1867 konden de vestingwerken gesloopt worden ten behoeve van stadsuitbreiding. Het was een hele klus om de werken te slopen. Vandaar dat ze op sommige plekken zijn blijven liggen, zoals bij het Ravelijn op den Zoom. In grote delen van de stad zijn ze afgebroken tot net onder het maaiveld en werd de nieuwe 19e eeuwse schil er overheen gebouwd. Bij bouwwerkzaamheden in het gebied kan je daarom vrijwel zeker gedeelten van de vestingwerken tegen komen.

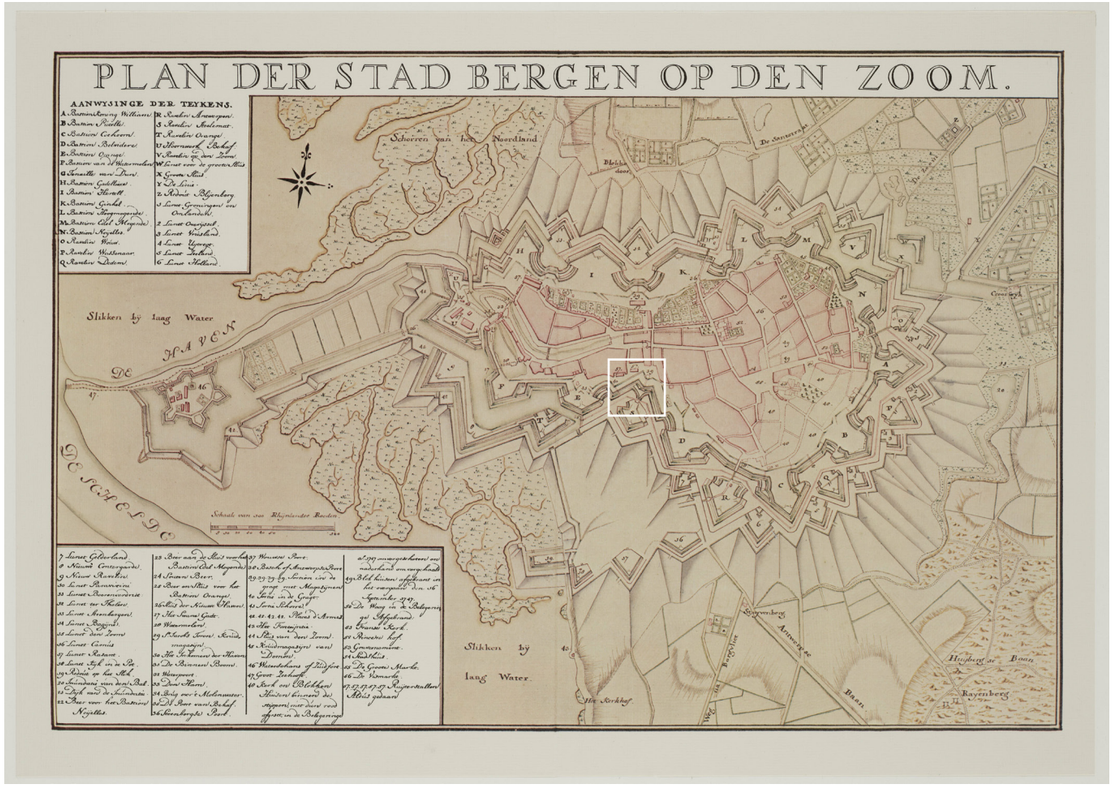

Ter plaatse van de Brandweerkazerne aan de Van Konijnenburgweg liggen nog steeds muurdelen onder de grond. Deze waren onderdeel van een ravelijn ‘Stoelemat’ en een gracht. Voor de wal lag een brede vooruitstekende punt van waaruit een doorgang onder de hoofdwal naar een grote ‘poterne’ of grote ondergrondse opslagplaats leidde.

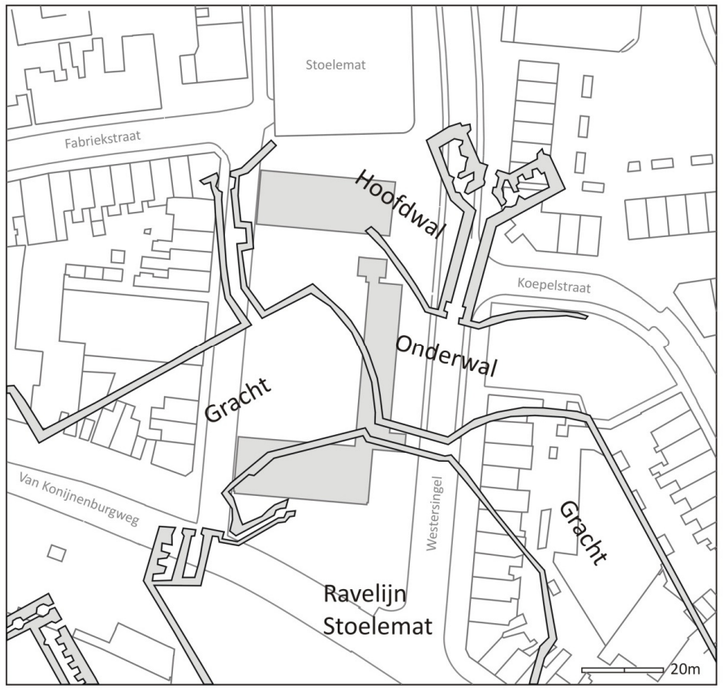
Tijdens de sloop van de oude brandweerkazerne zijn er verschillende muurdelen blootgelegd die ongeveer 1,5 tot 3 meter onder maaiveld liggen.

Foto’s van de blootlegging van de muurresten op de locatie aan de Westersingel / Van Konijnenburgweg.

Plattegrond van Bergen op Zoom rond 1750 met de pas voltooide vestingwerken.[10] Omkaderd is het gebied Geertruidaplein / voormalige brandweerkazerne dat uitgelicht is hier onder.

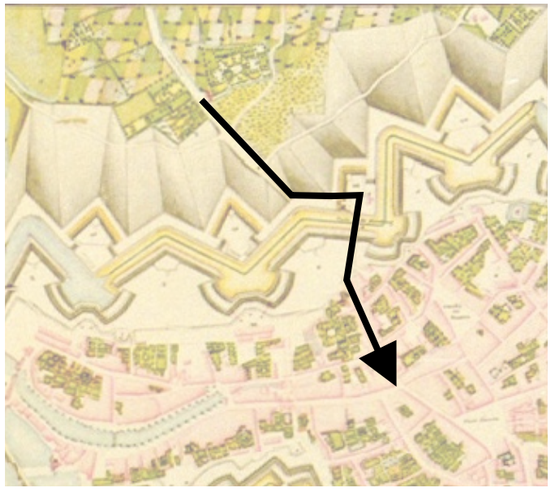

Contouren van de muurresten geprojecteerd op de brandweerkazerne-locatie. Bron: Marco Vermunt

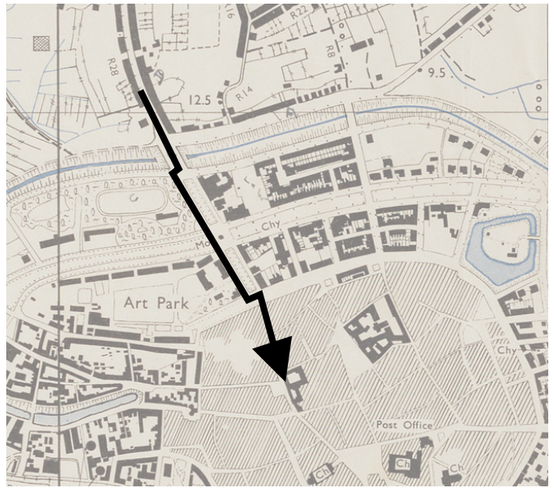
De Steenbergse poort

Noordelijke entree naar de binnenstad aangegeven op de kaart van Jacob van Deventer (1560)

Noordelijke entree naar de binnenstad aangegeven op de kaart van Löwenthal (1747)

Noordelijke entree naar de binnenstad aangegeven op een veldkaart van het Canadese leger (1944)

Vanuit het hart van de stad, de Grote Markt, kom je op de route naar het noorden door verschillende tijdslagen.

Het gebied bij de voormalige Steenbergse poort is waar de Westersingel begint. Om een goed plan te maken van de herontwikkeling van het Westersingelgebied moet de hele Westersingel meegenomen moet worden in het ruimtelijk onderzoek. Ruimtelijke interventies die te maken hebben met de Westersingel zouden op dit punt aan moeten sluiten op de rest van de stad en daarom is het belangrijk om de betekenis van deze plek helder te krijgen.

De belangrijkste weg naar het noorden was de Steenbergseweg. Deze liep vanaf de Steenbergse poort verder naar het noorden om daar aan te komen bij de vestingstadjes Steenbergen in Brabant, en Tholen in Zeeland.[5]

Rond 1359 werd een aarden omwalling van de stad aangelegd. De Steenbergse poort was een eenvoudige oversteek over de stadsgracht door de aarden wal. Later zijn de vestingwerken uitgebreid, en lagen op de route naar de binnenstad verschillende bochten en leidde deze over bastions.[4]

Tijdens de slechting van de vestingwerken is de Burgemeester Stulemeijerlaan aangelegd. Deze zorgt nu nog steeds voor een monumentale entree naar het middeleeuwse centrum.

De Steenbergse poort
getekend door Valentijn Klotz (1671)[21]

Vlak voor de ontmanteling van de vestingwerken en sloop van de poort (1869)[10]

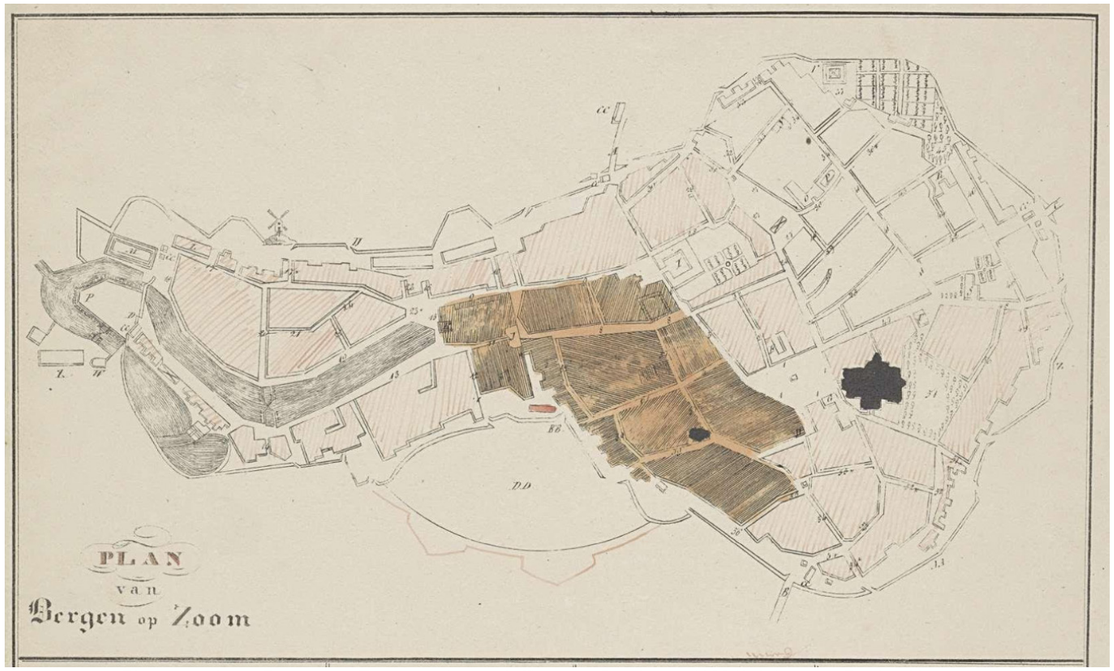
In 1870 was de laan gereed, die toen nog Straatweg naar Tholen heette. Langs de laan werd onder andere de Wilhelminakazerne gebouwd. Waar de laan bij de oude stad aan kwam, zorgden twee markante hoekpanden voor een representatieve entree van de stad. Deze panden zijn ontworpen door stadsarchitect Cees van Genk. Er zit bijna tien jaren verschil tussen de bouw van het eerste en het tweede hoekpand.

Vanwege de breedte van de Burgemeester Stulemeijerlaan maakt gemotoriseerd- en langzaamverkeer altijd een bajonet om de binnenstad in te gaan. Dit punt is een overgang in het stadsweefsel van 19e eeuws naar middeleeuws.

Markante hoekpanden uit 1893 en 1902 naar een ontwerp van Cees van Genk. Ze markeren de overgang van de 19e eeuwse schil naar de middeleeuwse binnenstad.[5]

De Stoelemat

Plattegrond van Bergen op Zoom na de ontploffing van Stoelemat (1831) Johannes Paulus Houtman.
In bruin zijn de gebieden met schade aangegeven. De roodbruine vlek geeft de ligging van het kruitmagazijn aan.[21]

Bergenaren kennen de Stoelemat als de evenementenzaal aan de Westersingel. Deze is een resultaat van het Plan de Ranitz dat in de jaren ‘60 en ‘70 is uitgevoerd. De naam ‘Stoelemat’ gaat nog verder terug in de tijd. De Stoelemat stond in de garnizoensstad bekend als een kruitmagazijn dat half ingegraven lag op de plek van het Geertruidaplein. Na de ontploffing van dat magazijn in 1831 ontstond er enorme schade aan panden in het westerlijke deel van de binnenstad en het Havenkwartier. Een van de meest pittoreske straatjes van de stad, de Londonstraat, werd door de ontploffing zwaar getroffen. De Gevangenpoort had dankzij de zware bouw relatief weinig schade.

Na de ontploffing herinnerde alleen de Stoelematstraat nog aan het kruitmagazijn. Deze straat verdween rond 1970 voor de aanleg van de Westersingel.

De Stoelematstraat op de stadsplattegrond (1935)[22]

Ontploffing van het kruitmagazijn gezien vanuit de Lievevrouwestraat. Op de achtergrond de Gevangenpoort.[21]

De evenementenzaal met links de slangentoren van de inmiddels gesloopte brandweerkazerne (1973)[10]

De Blokstallen

De Blokstallen is een vooramlig stallencomplex dat gebouwd werd tussen 1703 en 1764. In deze gebouwen werden de paarden voor de cavalerie en veldartillerie op stal gezet en verzorgd.
Het stallencomplex bestond oorspronkelijk uit drie gebouwen waarvan er nog twee over zijn: Blokstallen II en III.
In Blokstallen I was plek voor 106 paarden. Blokstallen II werd later gebouwd (1745) en hier konden 105 paarden staan. Bij Blokstallen III (gebouwd in 1764) was plek voor 94 paarden.[23]

Na het verdwijnen van de paarden waren de Blokstallen in gebruik als gemeentelijk archief, kantoorruimte, restaurant en facilitair bedrijf.
Blokstallen I heeft in 1967 plaats gemaakt voor de aanleg van de Westersingel.
De nog bestaande lange stalgebouwen staan in contrast met de pandsgewijze verkaveling van de omliggende bebouwing.

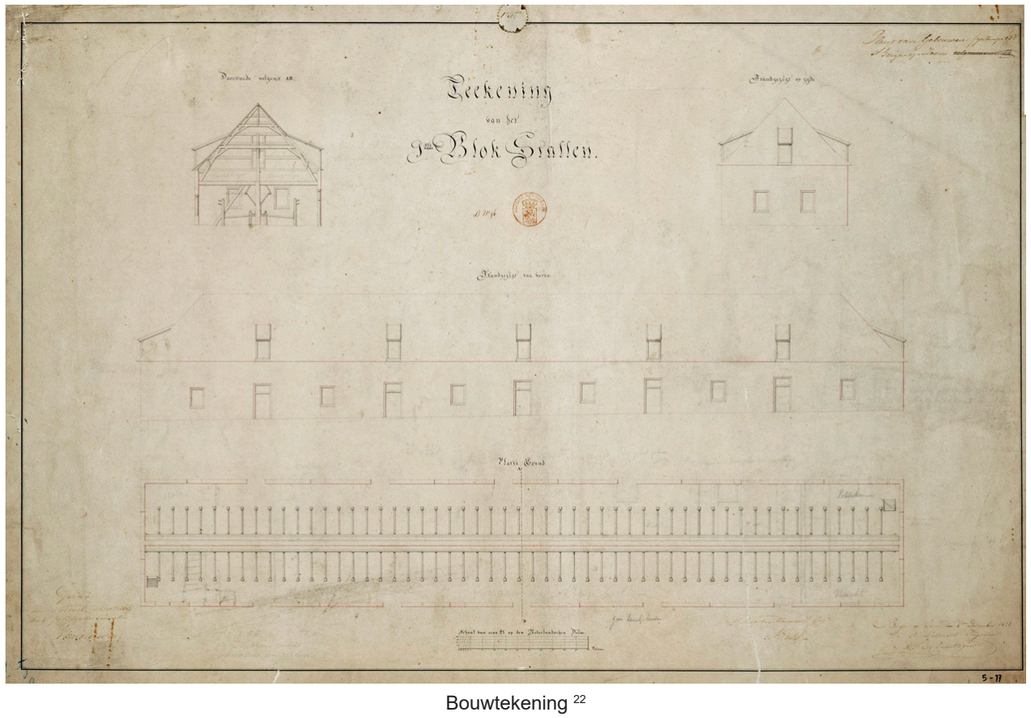
Met de herbouw van Blokstallen I zou er een groot bouwvolume terug kunnen komen in de binnenstad dat aan de historie van het gebied refereert.

Militairen en een paard bij de Blokstallen (1902) [22]

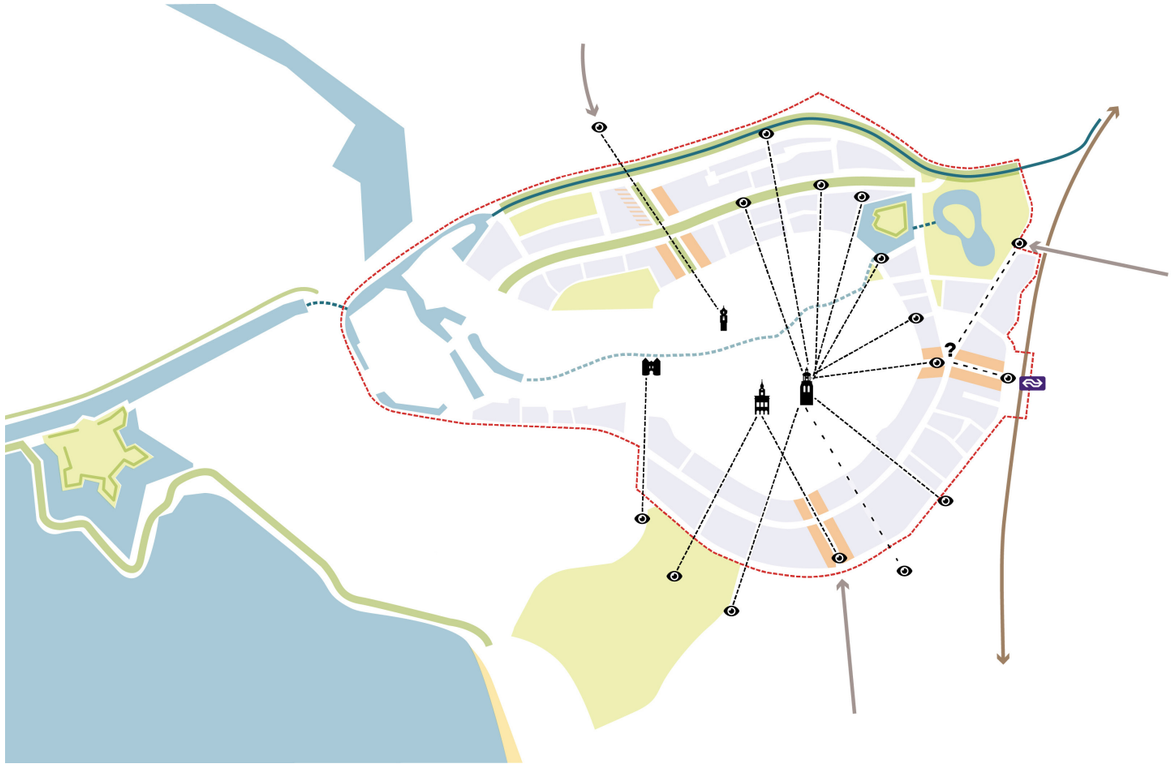

Blokstallen I voor de sloop (1965) [11]

Bouwtekening [22]

De 19e eeuwse stadsuitleg

straatwand met hogere welstandseis
bouwblok als onderdeel van de uitleg
zichtlijn op iconisch gebouw
waterlichaam
park of promenade
begrenzing beschermd stadsgezicht

Na ontmanteling van de vestingwerken werd er een uitbreidingsplan gemaakt voor Bergen op Zoom door architect/stedenbouwkundige Frits van Gendt die zich rond die tijd bezig hield met meerdere stadsuitbreidingen op voormalige vestinggronden.

Het bijzonder diverse plan bestond uit een aantal ringwegen rond de middeleeuwse kern van de stad die verschillende profielen hadden. Door deze verschillen kon een diversiteit aan woonkwaliteiten worden ontleend aan de 19e eeuwse uitbreiding.

Met de toevoeging van nieuwe woongebieden ontstond ook de behoefte aan nieuwe voorzieningen zoals kerken, scholen en parken die ook in het plan werden meegenomen.

Door de aanleg van de tegenwoordige straten Bolwerk Noord, Bolwerk Zuid, Rijtuigweg en de Burgemeester Stulemeijerlaan ontstonden wandelpromenades aan de noordkant van de stad die hierdoor aantrekkelijk werd voor het rijkere deel van de bevolking.

De zuidkant van de stad kreeg te maken met verdere industrialisering. Hier waren de straatprofielen wat smaller en ontstonden fabriekscomplexen waaronder de ijzergieterijen en suikerfabrieken met de daarbij horende arbeidershuisvesting.

De nieuwe toegangen via de stad kreeg extra aandacht in de vorm van extra hoge welstandseisen. Dit was het geval aan de Burg. Stulemeijerlaan in het noorden, de Antwerpsestraat in het zuiden en de Stationsstraat voor ieder die via het westen kwam of met de trein.
Op sommige plekken, zoals op de kop van de Steenbergsestraat werd het middeleeuwse stadsweefsel aangesloten op de nieuwe uitbreiding door het toevoegen van monumentale hoekpanden.

De plaatselijke architect Cees van Genk heeft veel van de beeldbepalende gebouwen uit deze tijd ontworpen waaronder bijna alle panden in de Stationsstraat, het Algemeen Burger Gasthuis, de schoolgebouwen van de Rijks-HBS en zijn eigen huis, ook wel ‘het Torentje van Van Genk’ genoemd, dat functioneert als zo’n monumentaal hoekpand.

De ‘spaken’ tussen de verschillende ringwegen zijn zo ontworpen dat ze zicht bieden op markante gebouwen in de middeleeuwse binnenstad. Zowel vanuit het noorden als het zuiden zijn de zichtlijnen nog steeds intact. De torens van het Markiezenhof, De Maagd, en de Sint-Gertrudiskerk zijn het focuspunt van deze zichtlijnen. De zichtlijn over het Geertruidaplein is nog gedeeltelijk intact dankzij de Westersingel.

Inmiddels hoort de 19e eeuwse schil bij het beschermde stadsgezicht en heeft het stratenpatroon de tand des tijds goed doorstaan. De principes van dit plan moeten zo veel mogelijk worden meegenomen bij de reconstructie van de Westersingel.

De Coehoornstraat. Ingenieur Frits van Gendt ontwierp straten die haaks op de ringwegen stonden. Deze bieden nog steeds zicht op markante gebouwen in het centrum.

De Antwerpsestraat. Een van de straten waar hogere welstandseisen gelden voor het bouwen van een pand in de 19e eeuwse stadsuitbreiding.

‘Het Torentje van Van Genk’ was het woonhuis van de plaatselijke architect Cees van Genk. Dit is een van de panden die de overgang markeren van de 19e eeuwse schil naar de middeleeuwse binnenstad.

Ontwerp van de 19e eeuwse stadsuitleg

Stadsuitleg plannen van Van Gendt voor de zuidelijke schil (1874) en de noordelijke schil (1876), gemonteerd in een luchtfoto uit 1930.

De vroegste tekening van de uitbreidingsplannen laten aan de noordkant van de stad een duidelijke ring- en spaakstructuur zien met een groot park in de noordoosthoek. Dit zou ingepast worden op de locatie van het Ravelijn op den Zoom dat gehandhaafd zou worden zoals ook gebeurd is in latere plannen. Van sommige spaken is nog niet helemaal duidelijk waar ze vandaan komen of waar ze heen leiden.

Aan de zuidkant is nog geen uitwerking te zien van de zuidwesthoek waar de vestingwerken nog zijn blijven liggen. Hier markeert het Geertruidaplein de overgang van de stadsstructuur naar de vestingwerken.

Luchtfoto uit 1930 met het tweede plan van de stadsuitleg uit 1879 erin gemonteerd. Het plan bestaat net als het eerste uit twee tekeningen die de noord-en zuidkant van de stadsuitleg weergeven.

Schematische weergave van het eerste voorstel voor de stadsuitleg van Bergen op Zoom.

Het tweede plan voor de stadsuitleg werd in twee delen gemaakt. De noord- en zuidkant verschillen van karakter. De noordelijke uitleg heeft een groene wandelboulevard als dragende structuur. Aan de noordrand van de nieuwe uitbreiding ligt de turfvaart de Zoom. Hierdoor werd het water dat normaal via de Grebbe naar de Schelde zou stromen omgeleid. Het grillige verloop van de begrenzing van het plangebied aan de noordkant heeft te maken met de gemeentegrens, die aan de noordkant dicht tegen het middeleeuwse centrum aan lag.

Aan de zuidkant ontbreekt een groene boulevard. De stadsuitleg versmalt aan de zuidwestkant vanwege de aanwezigheid van het millitair oefenterrein Kijk in de Pot. Ook een groot deel van de vestingwerken zou hier blijven liggen. Het Geertruidaplein is in dit plan onderdeel van een ringweg die de noord- en zuidkant met elkaar verbindt. De wegen die van het platteland naar de stad leiden komen uit op de ringweg die het verkeer opnieuw verdeelt. Ook de wegen vanuit belangrijke plekken in de middeleeuwse stadskern komen uit op op de voorgestelde ringweg.

De luchtfoto uit 1930 laat de uiteindelijke uitwerking van de plannen van Van Gendt zien.

Luchtfoto uit 1980.

Schematische weergave van het resultaat van de stadsuitleg van Bergen op Zoom.

- ringweg
- toegangswegen naar de stad
- water
- spoor
- middeleeuws stratennetwerk
- Kijk in de Pot

Schematische weergave van het resultaat van Plan de Ranitz.

- rondweg
- toegangswegen naar de stad
- water
- spoor
- middeleeuws stratennetwerk
- Kijk in de Pot

Er zijn een aantal factoren waardoor de oorspronkelijke plannen bij de uitvoering gewijzigd zijn. De eerste is de annexatie van de gemeente Halsteren aan de noordkant van de stad, waardoor er genoeg ruimte ontstond om de noordelijke uitleg een mooi afgeronde vorm te geven. De bouw van de Wilhelminakazerne en de aanleg van een exercitieterrein zorgde ervoor dat de weg vanaf de Gevangenpoort naar het noorden niet aangelegd kon worden. De route werd omgeleid via een secundaire ringweg die tegen de noordkant van het middeleeuwse centrum werd aangelegd: de Noordsingel. De secundaire rondweg eindigt bij het Pastoor Joorenplein de Stationsstraat.

Door de komst van het spoor en de industrialisatie was er meer ruimte nodig voor fabrieken. Aan de zuidwestkant is hiervoor een nieuwe haven aangelegd en zijn de vestingwerken daar verdwenen. Door de bouw van de fabrieken heeft de rondweg aan de zuidkant een minder duidelijke vorm gekregen.

Het Geertruidaplein is iets meer richting het westen gedraaid omdat de route naar Antwerpen, die vanaf het plein zou starten, kwam te vervallen. In plaats daarvan werd het plein een overgang tussen de middeleeuwse stad het glooiende militair oefenterrein Kijk in de Pot, en ook een overgang van stadsmilieu naar industriegebied.

Door plan de Ranitz dat is uitgevoerd in de jaren ‘70, ontstond een verkeerskundige slakkenhuisvorm. Een nieuwe rondweg die aangelegd werd aan de kant van de havens sluit hier aan op de 19e eeuwse schil. Door de aanleg van de Westersingel kon men nu een rondje met de auto om het middeleeuwse centrum heen rijden. Hoewel in het plan van Van Gendt nog geprobeerd was om het nieuwe stadsweefsel aan te laten sluiten op het oude, werd Plan de Ranitz een harde overgang tussen smalle straatjes en de geasfalteerde ringweg.

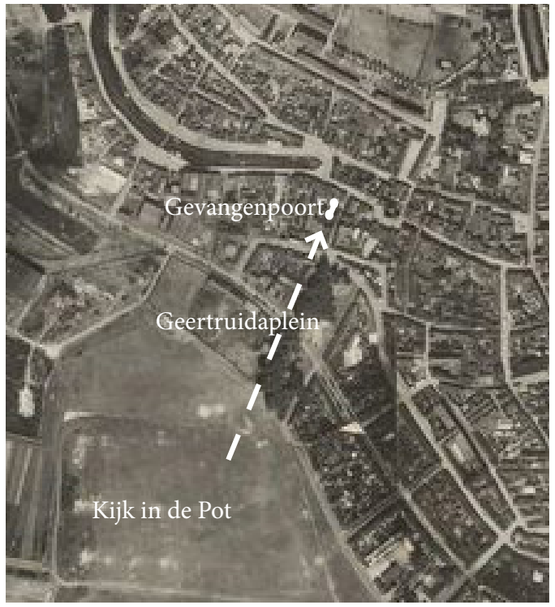

Uitsnede van een Canadese veldkaart uit 1944. Deze toont de situatie die vergelijkbaar is met het moment voor de stadsdoorbraak in de jaren '60. We zien hier de middeleeuwse binnenstad en de 19e-eeuwse schil in puntgave conditie omdat de voorafgaande oorlogen nauwelijks schade hebben veroorzaakt.[10]

Uitsnede van een kaart van de afdeling gemeentewerken Bergen op Zoom.
Overzicht van een gedeelte van de binnenstad in 1940.
Later zou hier de Westersingel aangelegd worden.[10]

Het Geertruidaplein

Het Geertruidaplein is ontworpen als wat tegenwoordig een ‘stadsbalkon’ genoemd zou kunnen worden. Frits van Gendt heeft deze bijzondere stedelijke ruimte opgenomen in zijn uitbreidingsplan.
Op voormalige vestinggronden, bij de plaats waar het Havenkwartier aan de stadskern vastzit, is een stadsplein ontworpen dat gebruikt kon worden voor festiviteiten en parades. Het plein is niet verhard. Dit geeft het dus een duidelijk ander karakter dan de marktpleinen in de stad. Het lag ook aan de rand van Kijk in de Pot, dat toen nog gebruikt werd als militair oefenterrein en schietbaan. Vanaf dit veelal kale terrein liep het maaiveld langzaam af richting de Schelde waardoor het uitzicht vanaf het Geertruidaplein indrukwekkend geweest moet zijn. Bij de aanleg zijn er meerdere rijen bomen op het plein geplant.
Hoewel dit het Geertruidaplein een plein genoemd werd, zou het ook als een plantsoen of veld gezien kunnen worden, en was mogelijk aangelegd ter compensatie van het feit dat burgers niet op het terrein van Kijk in de Pot mochten komen.

In de jaren ‘70 werd een groot deel van het plein gebruikt om er De Stoelemat en de brandweerkazerne op te bouwen. Kijk in de Pot was niet langer een militair oefenterrein waardoor deze de functie als schakel tussen stad en landschap over kon nemen. Hoewel de brandweerkazerne gesloopt is, kan er op dit moment niet meer echt gesproken worden van een plein op deze plek.

Een ansicht uit 1904 laat de volwassen bomen op het plein en de bescheiden bebouwing zien.[10]

In de jaren ‘70 werden de evenementenhal De Stoelemat en de brandweerkazerne op het plein gebouwd.[10]

Deze luchtfoto’s van begin jaren ‘30 laat de uitwerking zien van het ontwerp van Frits van Gendt voor de uitleg op de grond van de voormalige vestingwerken. Deze zouden uiteindelijk pas in de jaren ‘80 van de 20e eeuw helemaal voltooid worden. Het Geertruidaplein was de schakel tussen stad en landschap.

Door nieuwbouw en verstening is de visuele relatie met de Brabantse Wal een stuk minder aanwezig. Er is wel rekening gehouden met de zichtlijn Kijk in de Pot - Gevangenpoort.

Het Mineurplein en Oranje Nassaustraat

Uitnede van de kaart van Bergen op Zoom door Jacob van Deventer (1560). De groene ruimte bij de stadswallen is het Mineurplein.

Het Mineurplein wordt nu vooral gedomineerd door geparkeerde auto's.

De naam Mineurplein is afgeleid van de Mineurstraat, die voor 1960 in dit gebied lag. Deze lag samen met de Oranje Nassaustraat op de plek van het tracé van de Westersingel. De Mineurstraat was een klein straatje of steeg die vanaf het huidige Wilhelminaveld direct naar de Gevangenpoort toe leidde. Ter hoogte van het Wilhelminaveld kwam deze steeg uit bij de Oranje Nassaustraat. Dit was een brede boulevard-achtige straat vergleijkbaar met de huidige Burgemeester Stulemeijerlaan.

Het Mineurplein is, in tegenstelling tot andere gebieden binnen de voormalige stadswallen, nooit bebouwd geweest. Dit gebied, waar zich in de middeleeuwen al groentetuinen en boomgaarden bevonden was belangrijk voor de stedelijke voedselvoorziening gedurende belegeringen, wanneer men de landerijen buiten de wallen niet kon gebruiken.[35]

Pas in 1890 is midden in het gebied een statige villa gebouwd. De zogenoemde Villa Van Hasselt is ontworpen door de stadsarchitect die verantwoordelijk was voor veel gebouwen in de 19e-eeuwse schil Cees van Genk. Tot vandaag is dit het enige gebouw in de open ruimte van het plein gebleven. De rest is, samen met de aanleg van de Westersingel in de jaren 1960 aangelegd als parkeerplaats.

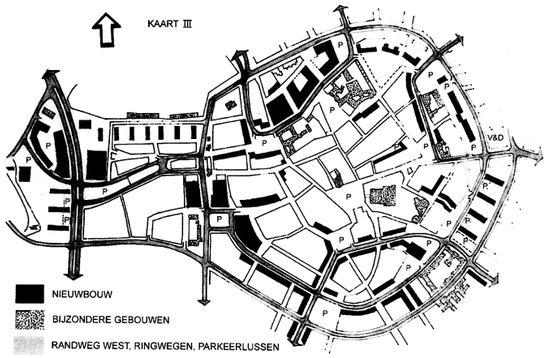

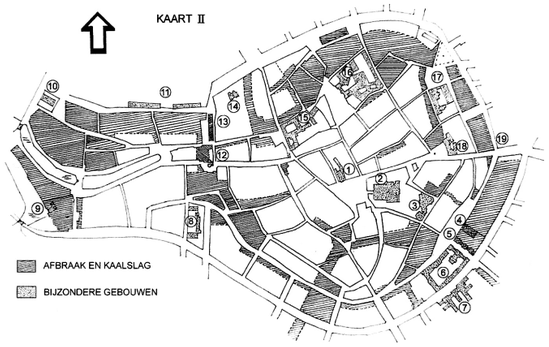
Ansicht van de Oranje Nassaustraat gezien vanaf de Noordsingel.[10] De straat werd aangekleed door vier rijen bomen.

Plan de Ranitz

In 1961 werd in de Bergse gemeenteraad het Reconstructieplan ‘Centrum’ unaniem vastgesteld. Architectenbureau Kuiper Gouwetor en De Ranitz was de ontwerper van dit plan. Het betrof de middeleeuwse binnenstad, het havenkwartier en de 19e eeuwse schil. Het beoogde een verkeersdoorbraak voorlangs de Gevangenpoort, de aanleg van een aantal verkeerslussen en parkeerterreinen. Ruim honderd oude panden zouden moeten worden gesloopt ten behoeve van nieuwe en uitbreiding van bestaande centrumfuncties. Deze zijn gearceerd op wat de ‘schadekaart’ heet.

Alleen de Westersingel is aangelegd die nu de overgang vormt van de stadskern naar het Havenkwartier. Elders heeft het stedelijk weefsel hier en daar littekens die verwijzen naar het Reconstructieplan.[3] Hoe dan ook heeft de aanleg van de Westersingel het Havenkwartier gescheiden van de binnenstad, waardoor het centrum van Bergen op Zoom er aan de oostkant versnipperd bij ligt. Pogingen uit de jaren ‘70 om de wijken met sociale woningbouw weer aan elkaar te verbinden, en de Westersingel een straatwand te geven hebben nog niet geholpen om aan de indruk van een versnipperde stad een eind te maken.

‘Reconstructieplan Centrum Bergen op Zoom’ en de ‘schadekaart’ (1961) Kuiper Gouwetor en De Ranitz.[3]

Kaalslag in het gebied rond de Gevangenpoort voor de aanleg van de Westersingel (1972)[10]

Het gebied waar het stedelijk weefsel is aangetast door de stadsdoorbraak van Plan de Ranitz

Luchtfoto van de Westersingel (2005)[10]

Morfologie met in rood het aangetaste stadseel.

Eerste reparaties: Het ensemble van Jan Hoogstad

Tussen 1973 en 1976 verrezen aan de Westersingel een aantal gebouwcomplexen. Dit ensemble was een poging om het gat dat was geslagen door de stadsdoorbraak enigzins te repareren en de Westersingel straatwanden te geven. Ze zijn ontworpen door de Rotterdamse architect Jan Hoogstad die o.a. ook het hoofdkantoor voor Unilever in Rotterdam en het voormalige Ministerie van VROM in Den Haag heeft ontworpen.[31]

In zijn werk staan ruimtelijkheid en ruimtelijke werking centraal. De architectonische composities zijn veelal gebaseerd op eenvoudige geometrische schema's.[31] Dit is ook terug te zien in de bebouwing die hij heeft ontworpen voor de Westersingel. Opvallend is dat hij de Westersingel een nieuwe betekenis geeft door de richting van de kappen haaks op de straat te zetten. Hierdoor kan de Westersingel als straat vergeleken worden met andere belangrijke doorgaande straten in de stad, die ook huizen hebben waar de kappen haaks op de straat staan.

Met de haakse kappen worden de individuele huizen aan de Westersingel leesbaar. Hierdoor komt de menselijke schaal terug in het gebied. Bij de Gevangenpoort maakt hij een speciaal gebouw met een arcade dat iets terug staat van de rooilijn. Hierdoor staat de poort in het zicht. Vanwege de trappen, die het hoogteverschil overbruggen, en de arcade krijgt het ensemble iets statigs. Het gebruik van bitumen dakbedekking, geschilderd hout en lichtrode baksteen is typisch voor de jaren '70 en '80. Hierdoor is het bouwjaar goed aan de panden af te lezen. De aanwezigheid van de menselijke maat en de verwijzing naar de historische bebouwing in de rest van het historische centrum maken een deel van deze bebouwing bruikbaar voor inpassing in een nieuw plan.

Fotowandelingen

De fotowandelingen op de volgende pagina's geven een duidelijk beeld van de verschillende sferen in het Westersingelgebied. Hier is duidelijk te zien dat het gebied voelt als de rand van het stadscentrum.

Blauwe wandeling:
Een van de vele parkeerterreinen rond de binnenstad wordt toegankelijk door een nauwe steeg vanuit de Steenbergsestraat. Wie eenmaal door de steeg loopt is het karakter van de middeleeuwse binnenstad meteen kwijt. Een parkeerterrein op gronden van een voormalige tuin van een villa.

Groene wandeling:
Wie vanaf het Markiezenhof naar het havenkwartier loopt, moet de oversteek maken over de Westersingel. Deze wordt aangekondigd door de verspringende rooilijn van de bebouwing die in de jaren'70 is toegevoegd in een poging om een goede overgang te maken tussen de middeleeuwse straten en de Westersingel.

Gele wandeling:
De route Rijkebuurtstraat - Lievevrouwestraat kent de kortste onderbreking van de middeleeuwse stadsstructuur. Waar vroeger huizen tegen de Gevangenpoort aan gebouwd stonden, ligt nu een 50- kilometerweg die het zicht op de poort vanaf het havenkwartier er niet fraaier op maakt.

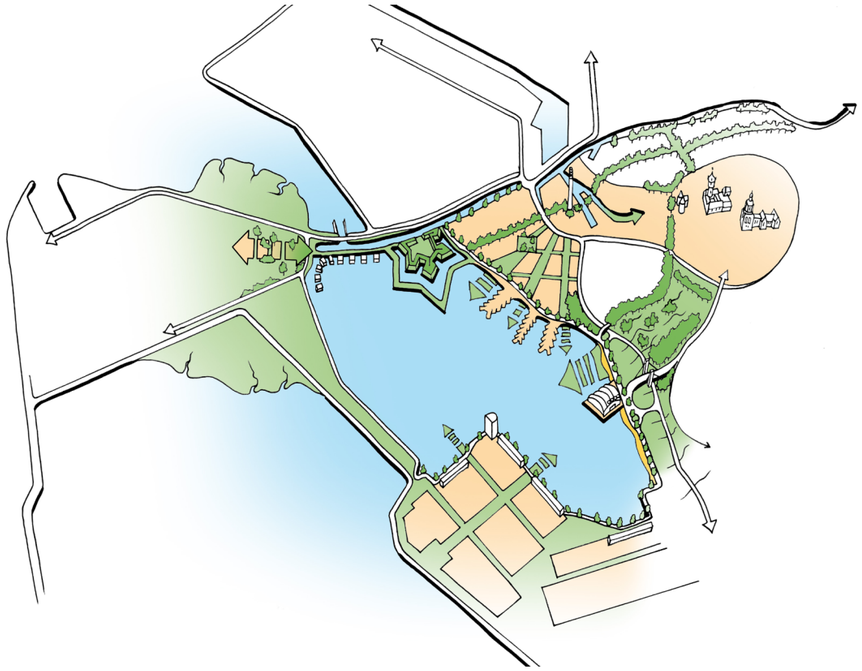

Roze wandeling:
De topografie verraadt dat het hier om Bergen op Zoom gaat, maar de kenmerkende bebouwing met witgepleisterde huizen is hier alleen in de verte te herkennen. Hoewel de Westersingel gedomineerd wordt door de verkeerskundige functie, is de Londonstraat ontworpen naar de maat en schaal van de binnenstad. Helaas is deze straat aan een zijde ingevuld met parkeren en garageboxen.

Sleutelgebied Waterfront

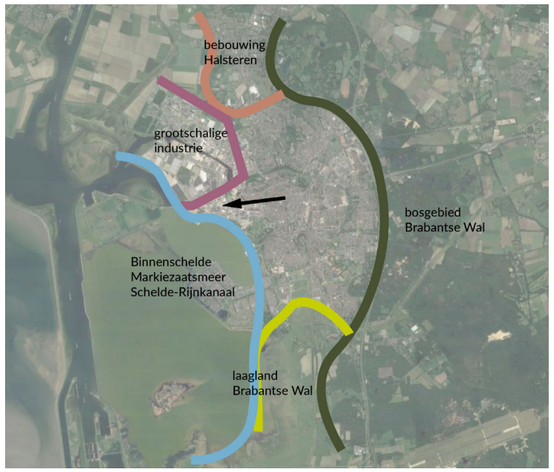

Sleutelgebied Waterfront uit de omgevingsvisie.

Bergen op Zoom is ontstaan als stad aan de Schelde. Een verbinding met open wat er is altijd cruciaal geweest voor de groei van de stad. Na de Tweede Wereldoorlog voldeden de oude havens van de stad niet meer aan de behoeften van de industrie, die graag met grotere schepen wilde laden en lossen. Sinds de aanleg van de Theodorushaven in 1964 Heeft Bergen op Zoom een moderne haven voor de overslag van goederen. Hierdoor worden de oude havens niet meer gebruikt.[32]

Aan het begin van het nieuwe millennium kwam het besef dat door het in onbruik raken van al die havens de stad steeds verder van het water kwam te liggen. Daarom werden er plannen gemaakt om fabrieksterreinen op te kopen en deze te ontwikkelen tot nieuwe woonbuurten die aansluiten op het historische centrum.[32] Door een te dure grondprijs, saneringen en de tegenvallende bevolkingsgroei is het plan nooit helemaal van de grond gekomen. Daarmee is de ambitie om de binnenstad met de Schelde te verbinden niet verwezenlijkt.

De laatste jaren is er wel vooruitgang geboekt met een aantal deeluitwerkingen van het Plan Bergse Haven, waaronder Schelde Vesting en de oplevering van een villawijk in Kijk in de Pot. Hiermee is een aanzet gedaan om de stad alsnog langzaam richting de Schelde uit te breiden. Met de vaststelling van de omgevingsvisie in 2023 is er nieuwe ambitie om de binnenstad te verbinden met het water. De aanhechting van het centrum op het Havenkwartier maakt onderdeel uit van een heroriëntatie van de stad op het water.

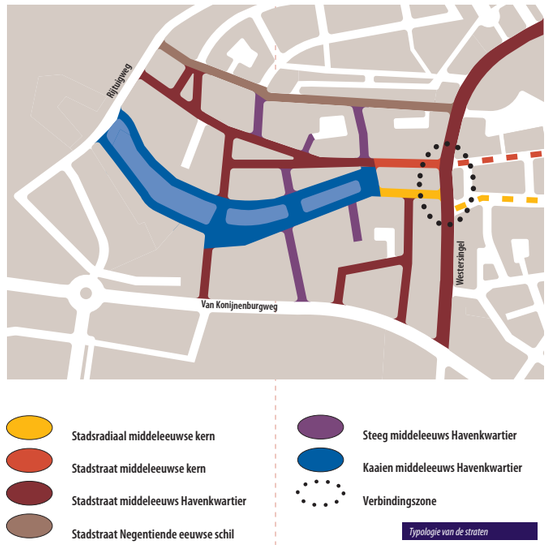
Bergen op Zoom heeft weinig uitbreidingsmogelijkheden omdat het ingesloten ligt tussen natuurgebieden, water, andere bebouwingskernen en industrie. Een mogelijkheid om de stad uit te breiden is door het herontwikkelen van een bedrijventerrein tot Scheldefront.

Ontwikkelplan Havenkwartier

Het project Stadsreparatie Westersingel valt binnen de contouren van het Ontwikkelplan Havenkwartier dat door de gemeenteraad is vastgesteld in 2014.

Het oude Havenkwartier vormt een belangrijk scharnierpunt tussen de historische stadskern en nieuwe ontwikkelingen in het plan Scheldevesting en de toeristisch-recreatieve ontwikkeling langs de boorden van de Binnenschelde. Een opwaardering van het Havenkwartier schept mede gunstige condities om deze beoogde ontwikkelingen te realiseren. Een van de bestaande knelpunten in de samenhang tussen de stadskern en het oude (en toekomstige) nieuwe Havenkwartier is de barrière die de Westersingel vormt. De Stadsreparatie biedt mogelijkheden om de verkeerfunctie van de Westersingel te ‘downgraden’ ten faveure van de aanhechting van het Havenkwartier op de rest van de binnenstad.

Inmiddels zijn verschillende deelprojecten die binnen het Ontwikkelingsplan Havenkwartier vallen uitgevoerd zoals Bergs Licht en de Vissershaven.

Kaart uit het Ontwikkelplan Havenkwartier. De Westersingel ter hoogte van de Gevangenpoort is aangewezen als verbindingszone tussen het centrum en het Havenkwartier.

Contouren van het werkingsgebied van het Ontwikkelplan Havenkwartier.

“Agge mar leut ‘et!”

Als je een Bergenaar vraagt naar waar Bergen op Zoom bekend om staat, dan zegt hij ‘de vastenavend’. Het carnavalsfeest heeft in de stad een bijzondere betekenis omdat het op traditionele wijze gevierd wordt met aspecten die net als de historische stad heel lang het zelfde zijn gebleven. Dit staat in contrast met het carnavalsfeest dat in de meer oostelijk gelegen Brabantse steden voorkomt. De stad en haar historische gebouwen, die tijdens de vastenavendperiode ‘Krabbegat’ heet, is er onlosmakelijk mee verbonden.

De naam ‘het Krabbegat’ en haar inwoners de ‘krabben’ slaat terug op de Meekrap, een plant die vroeger werd gebruikt als grondstof voor de rode kleurstof alizarine en veel geteeld werd in Bergen op Zoom.

Het adagium tijdens vastenavend is Agge mar leut ‘et, vertaald: ‘Zo lang je maar plezier hebt’.

De middeleeuwse kern en het oude Havenkwartier zijn een onmisbaar decor voor het vieren van vastenavend. Het feest is over meerdere dagen uitgespreid, en begint op zaterdag. Dit is de dag van de intocht, waarop de prins met zijn gezelschap verwelkomd wordt op het station, en de sleutel van de stad overhandigd krijgt door de burgemeester.

Straattheater voor de huizen in het Havenkwartier.[11]

De prins en nar in de vensterbanken van het stadhuis.[23]

Maandagmiddag tijdens de vastenavendperiode. Tegen het eind van de winter is de Grote Markt een openluchttheater.[23]

Op maandag is de Grote Markt het decor voor een voorstelling voor de kinderen uit de stad. Het stadhuis is dan omgetoverd tot een groot podium, en de toren van de Sint-Gertrudiskerk speelt er vaak als personage in mee. Het lijkt wel als of gebouwen tot leven komen. Op maandagavond is de binnenstad op zijn levendigst. Bijzonder uitgedoste feestvierders bewegen zich langs café’s en verscheidene plekken in de binnenstad en het Havenkwartier om naar tentoonstellingen en straattheater te kijken. De evenementenzaal de Stoelemat aan de Westersingel vormt hierbij de schakel tussen de twee wijken.

Op dinsdag vertrekt de grote optocht met praalwagens vanaf de gedempte haven via de binnenstad en de 19e eeuwse schil voor een ronde langs het uitgelopen publiek. In de avond om stipt 12 uur is het feest voorbij, gesymboliseerd door het ‘vallen van de kraai’. Het huisdier van heks Wana die dan van zijn stok valt. Hierna breekt voor de katholieken een periode van veertig dagen vasten aan, die tot de Pasen zal duren.

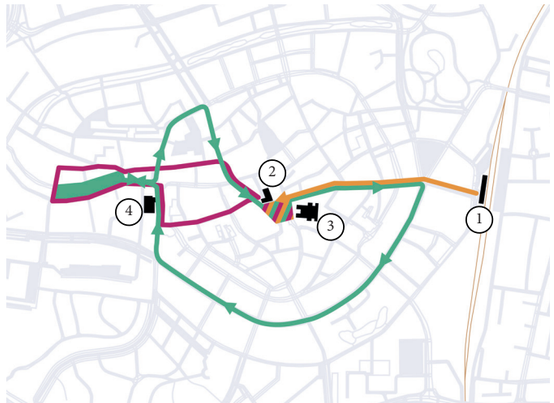
Het fenomeen vastenavend laat zien dat het centrum en het Havenkwartier in de hoofden van de inwoners nog aan elkaar vast zitten.

Aan de gevels van huizen zijn veel krabben te zien.[23]

Het vallen van de kraai. [23]

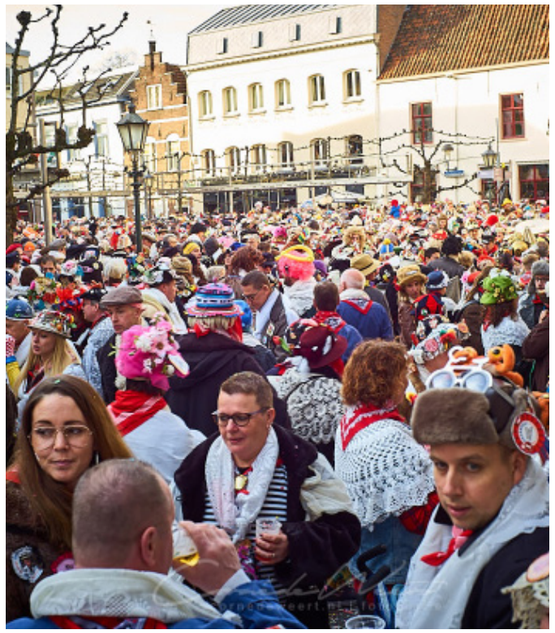
Stedelijk decor:
1 station 2 stadhuis 3 kerk 4 Stoelemat

intocht, zaterdag

spel op de Grote Markt en dweilavond, maandag

optocht editie februari 2020 (route varieert), dinsdag

De plekken waar vastenavend gevierd wordt.

Vastenavendvierders in op het Beursplein. Vitrage of ‘Gordijnen’ zijn een musthave voor de caranavalsoutfit. Deze traditie stamt uit de Tweede Wereldoorlog.
Niemand is verkleed als dokter of Spiderman.[23]

Twee eeuwen verandering

1827

In 1825 zat het stratenpatroon van de middeleeuwse stad nog geconserveerd binnen de vestingwerken. De Gevangenpoort vormde de schakel tussen het Havenkwartier en het centrum. De twee routes die vanaf het Markiezenhof en de Grote Markt naar de haven lopen, lagen er al vanaf de middeleeuwen. Omdat er op deze plaats geen stadspoorten in de wallen zaten, is de noord-zuid verbinding een dubbele bajonet die -van noord naar zuid- liep over de Nieuwe Markt, Moeregrebstraat, Gevangenpoortstraat, Rijkebuurtstraat en Bruinevisstraat In het noordelijk deel domineerden de Blokstallen het beeld.

1925

In 1909 werd het Sint Aloyisiuspatronaat voor Katholieke jongens gebouwd naast de Gevangenpoort. Hiermee werden twee problemen tegelijk aangepakt. De sloop van de bebouwing tegen de poort betekende dat hier ook de doorstroming van het verkeer bevorderd werd. Wie in 1925 de route naar het zuiden volgde, kwam na de Bruinevisstraat op het Geertruidaplein uit. In 1925 waren nog niet alle pleinwanden bebouwd.

2020

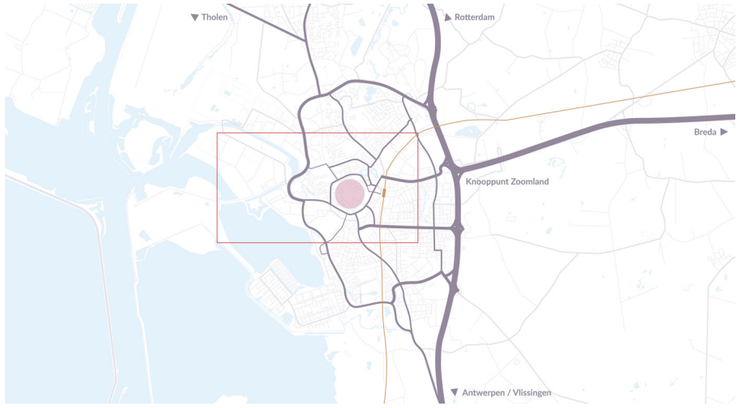
In 2020 zien we een versnipperd gebied met een mix van grootschalige gebouwen uit de jaren ‘70 en ‘80, en de kleinschaligheid van de middeleeuwse stadsstructuur. Hoewel de vroeger belangrijke oost-west verbindingen er nog steeds liggen, drukt de Westersingel als noord-zuid verbinding sinds de jaren ‘70 een veel grotere stempel op dit gebied. Tientallen huizen, een blokstal en het patronaat zijn gesloopt ten behoeve van deze verbinding.

Verkeersstructuur

In het verkeersplan van Bergen op Zoom [24] staat dat de stad geen echte centrumring heeft. Dit betekent dat het doel dat gesteld werd met Plan de Ranitz niet bereikt is. De verkeersstructuur rond de middeleeuwse binnenstad heeft een soort slakkenhuisvorm.

Ook is de ambitie uitgesproken om van de Westersingel een erftoegangsweg te maken met een lagere verkeersintensiteit en shared-space principe voor de Gevangenpoort. De Van Konijnenburgweg en de Van Gorkumweg ten westen van het centrum zijn de afgelopen jaren al verbreed. Ook is er een rotonde aangelegd op de kruising Boerenverdriet / Zuidzijde Zoom om het verkeer verder van het centrum af toch een gelegenheid te geven om helemaal om het centrum heen te kunnen rijden. Op deze manier kan er alsnog een rondweg komen, en wordt doorgaand verkeer in het middeleeuwse centrum vermeden.

Met de afwaardering zouden de oude routes van het centrum naar het Havenkwartier weer kunnen functioneren als belangrijkste wegen in dit gebied. Om de nieuwbouw van Schelde Vesting beter te kunnen ontsluiten voor het langzaamverkeer richting het station, zouden de Moeregrebstraat, Rijkebuurtstraat en Lievevrouwestraat kunnen worden gezien als belangrijke loop- en fietsroute richting het westelijke gedeelte van het centrum.

Bergen op Zoom wordt aan de noord- zuid- en oostkant ontsloten door de snelwegen A4 Rotterdam-Antwerpen en de A29 richting Breda.

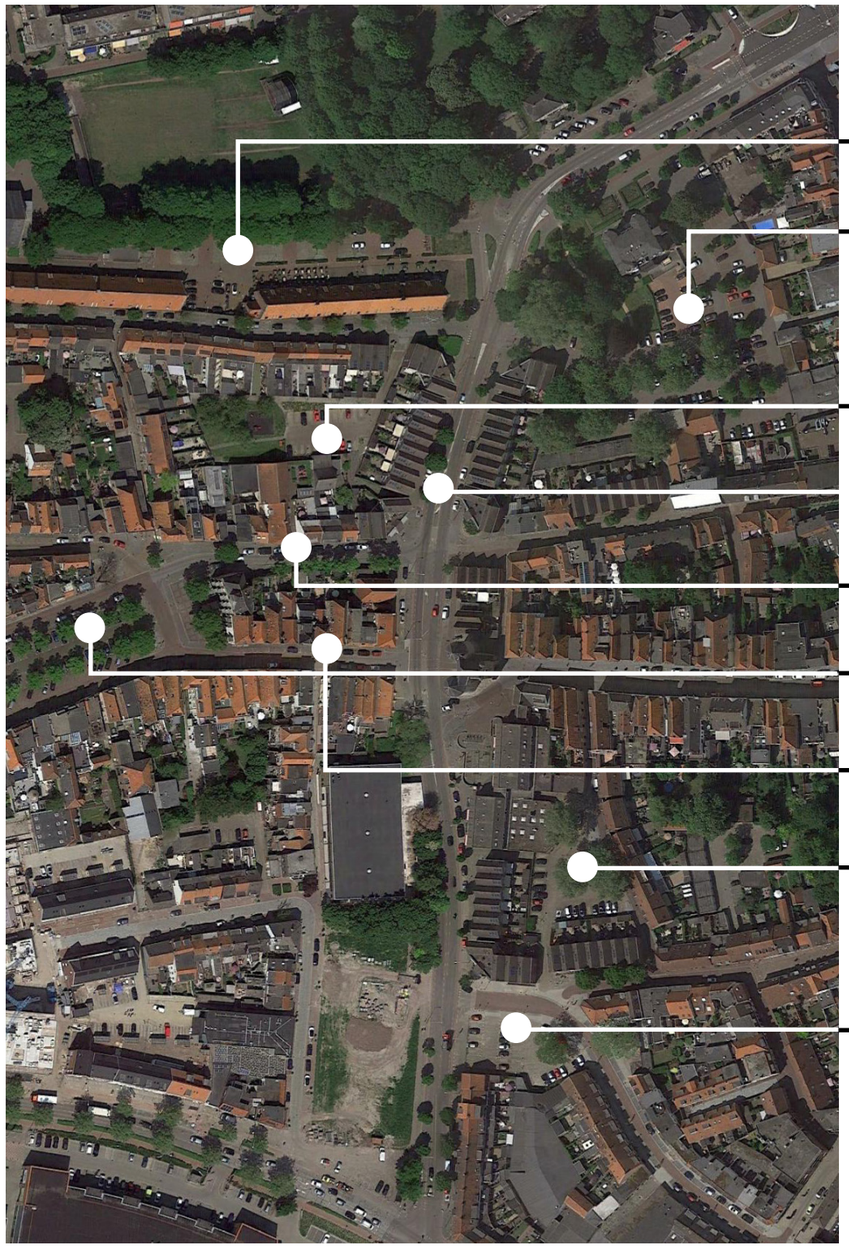

Stadswegen vanaf de snelweg leiden naar de centrumring die een soort slakkenhuisvorm heeft.
Het gebied binnen de binnenste ring wordt als centrum beschouwd.

Door de centrumringfunctie naar buiten toe te verleggen ontstaat de mogelijkheid om het Havenkwartier beter bereikbaar te maken voor langzaamverkeer en kan het onderdeel worden van het centrum.

Parkeren

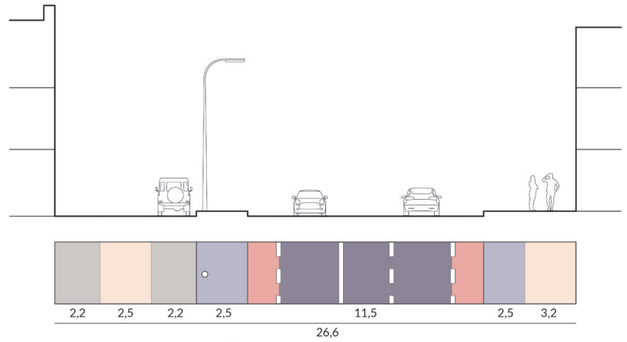

De auto neemt veel ruimte in beslag in het Westersingelgebied. Dit geldt niet alleen voor de rijdende auto, maar ook de geparkeerde auto. Dit gebied voorziet in parkeerplaatsen voor bezoekers die hun auto dicht bij of zelfs in het centrum willen parkeren.

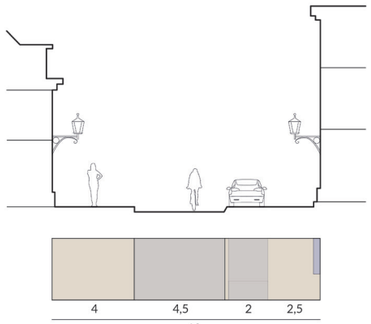
Als je alle openbare parkeerplaatsen bij elkaar optelt, is er genoeg capaciteit om een gebouwde parkeergarage exploiteerbaar te maken.

De 486 openbare parkeerplaatsen in het gebied zijn genoeg om bestaande openbare parkeergarages in de stad te vullen, zoals de De Parade (400 plaatsen).
Er zouden zelfs drie garages gevuld kunnen worden zoals die van Achter de Grote Markt (150 plaatsen).[27] Dat maakt een parkeergarage in dit gebied een realistische optie. Ook kleinere garages voor bewoners van het gebied kunnen helpen bij een efficiënter ruimtegebruik.

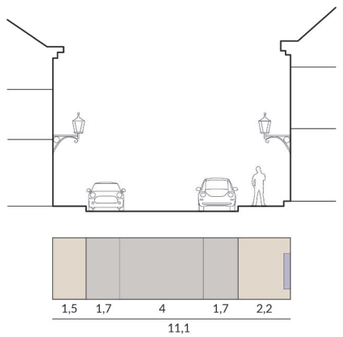
Straatprofielen

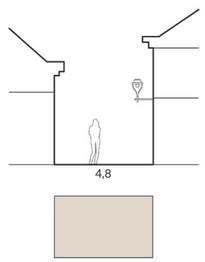
1 Westersingel

2 Lievevrouwestraat

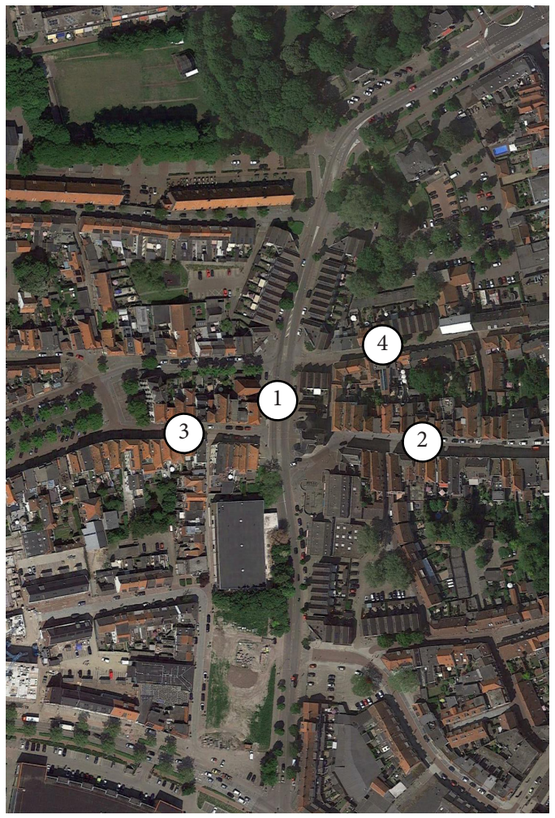

3 Rijkebuurtstraat

4 Moeregrebstraat

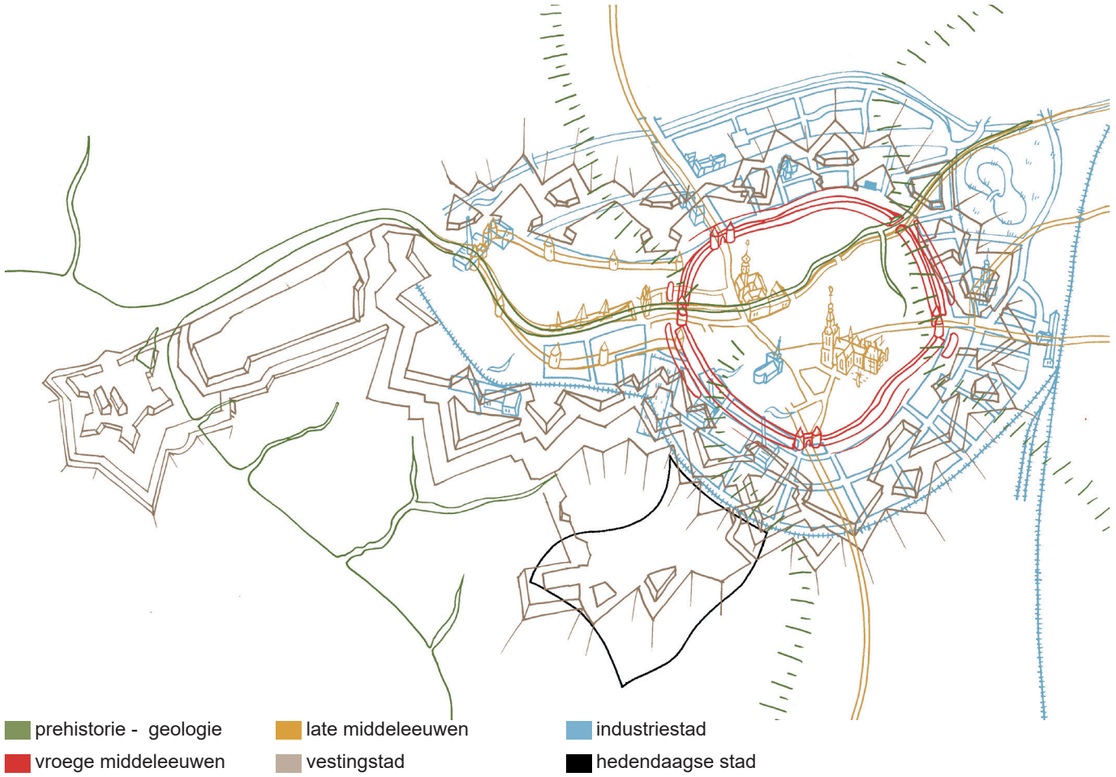
De Westersingel als centrumringweg staat duidelijk in contrast met de omliggende straten van de 19e-eeuwse schil of het middeleeuwse centrum.

Deel 2

ruimtelijke inventarisatie

Ingrediënten voor een stadsreparatie

Hierboven is een tekening te zien waarin verschillende tijdslagen gecombineerd zijn. Uit de tijdslagen zijn aspecten gehaald die een invloed hebben gehad op de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied waar nu de Westersingel ligt. Natuurlijk zijn de lijnen van een tekening interessant. Deze zijn een ontwerpaanleiding om onderdelen van de stadsreparatie met historische grondslag te kunnen maken. Aan de andere kant heb je de contramal van deze tekening: de witruimte. Dit zijn gebieden die minder historische betekenis hebben in stedenbouwkundige zin Ze zouden ook onderdeel van de stadsreparatie kunnen worden maar dan als plekken waar geëxperimenteerd kan worden met nieuwe typologieën die aansluiten bij de hedendaagse opgaven waar de stad voor staat. Denk daarbij aan de klimaatopgave, circulaire economie, gezondheid en inclusiviteit. De lijnen op de tekening zijn net zo belangrijk als de plekken waar nog niks getekend is. Dit is namelijk het speelveld waar de toekomst van de stad zich vormt. Historie vormt een mal waar de toekomst in gegoten wordt. Dit is de cultuurhistorisch duurzame stad.

Duurzaam casco

Op de duurzaam cascokaart zijn soorten stadsweefsel uit verschillende periodes aangeduid. De verschillende tijdperken uit het ruimtelijk onderzoek hebben hun sporen achter gelaten in dit deel van de stad, en deze kaart is een optekening van verschillende verhalen over het ontstaan en de groei van Bergen op Zoom. Om deze verhalen te kunnen blijven vertellen, is het behoud van dit weefsel en de gebouwen belangrijk. Deze kaart laat eigenlijk zien waar op verder gebouwd wordt. Het nieuwe plan voor de Westersingel sluit aan op gebieden van een verschillende leeftijd, korrelgrootte en betekenis.

Er staat een gebouw op dat een toevoeging zou kunnen zijn aan dit gebied omdat het iets zegt over Bergen op Zoom als garnizioensstad, maar ook omdat het bruikbaar in een stadsreparatie. Het lange gebouw Blokstallen I kan samen met Blokstallen II een poort vormen naar het te repareren middeleeuwse gedeelte van de stad.

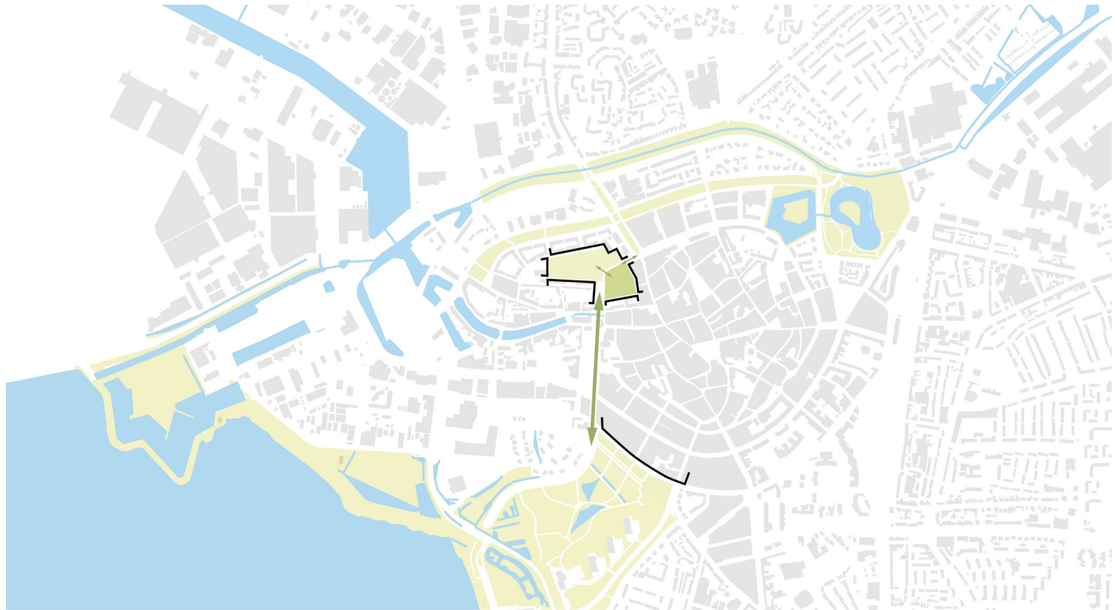
Gebouwen van na de stadsdoorbraak, zoals het ensemble van Jan Hoogstad, hebben een waarde om het verhaal over de ontwikkeling van dit gebied te kunnen vertellen. Het ensemble is van een mindere architectonische kwaliteit maar biedt ruimte om er nieuwe bebouwing tegenaan te zetten.

De balans komt hiermee op het slopen van 36 woningen en een zalencentrum. De woningen, die vallen in de categorie sociale huur, moeten worden gecompenseerd binnen het plangebied zodat bewoners kunnen verhuizen binnen het plangebied. De functie van het zalencentrum De Stoelemat kan elders in de stad worden opgevangen.

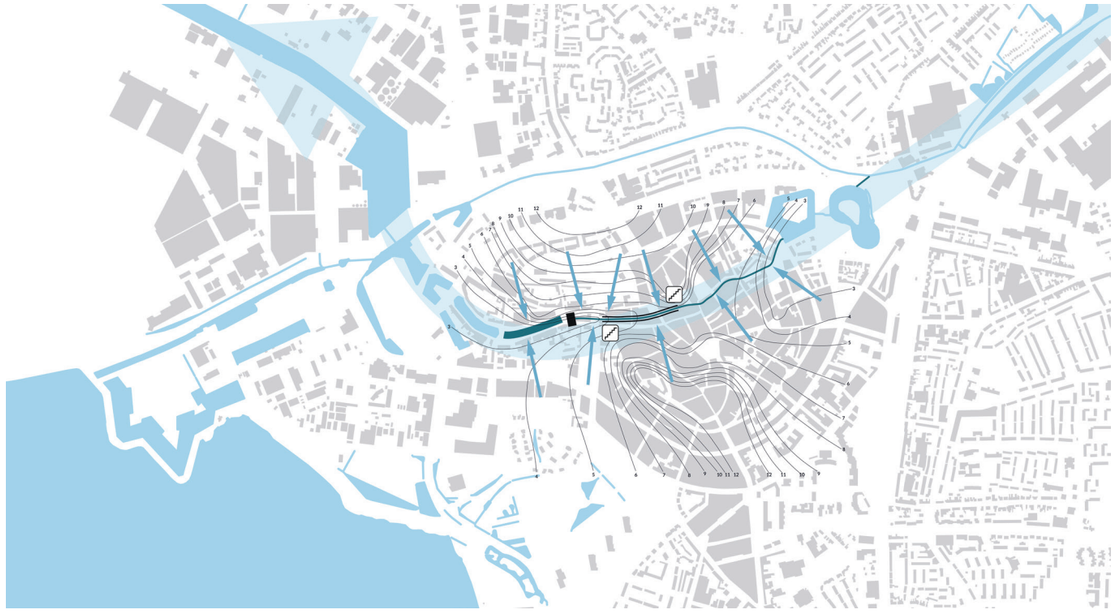
De bestaande bomen staan ook aangegeven op de kaart. Sommige bomen(lanen) benadrukken een historische structuur zoals de vroegere ligging van een stadsgracht. Waar dit mogelijk is zullen ze zo veel mogelijk blijven staan waar ze nu staan. Op sommige plekken zal de kap van bomen, bijvoorbeeld voor de aanleg van een parkeergarage of herinrichting van de openbare ruimte onvermijdelijk zijn.
In een stadsreparatieplan worden nieuwe bomen toegevoegd omdat gestreefd wordt naar een groene, klimaatadaptieve stad.

De groenblauwe stad

bestaande groene ruimte
nieuwe groene ruimte
waterlichaam
verbinding van groengebieden door bomenlaan of zichtlijnen
parkwand
bebouwing

bestaand bovengronds waterlichaam
gedempte haven
mogelijke nieuwe waterverbinding
begaanbaar deel van de ondergrondse Grebbe
stijgpunten Markiezenhof en Gevangenpoort
afwatering van stedelijk gebied
Spuihuis

De stadsreparatie van het Westersingelgebied kan aansluiten op verschillende groen- en waterstructuren in om zo het groen-blauwe netwerk van Bergen op Zoom te versterken. Zo kan hemelwater van piekbuien in het Westersingelgebied opgevangen worden omdat dit een van de laagste punten in et historisch centrum is.

Vanuit de keur van het waterschap dient voor elke hectare met extra verharding bij bebouwd gebied een retentie van 600 m^3 voor het vasthouden van regenwater in het ruimtelijke plan te worden meegenomen, dat is dus 0,06 m^3 voor elke m^2 aan verharding. Dit kan binnen het plangebied op verschillende manieren gebeuren. hierbij spelen groenvoorzieningen en ruimte voor water een belangrijke rol.

Zoals hiernaast te zien is, bevindt het plangebied ter hoogte van de gevangenpoort zich in een beekdal, en dus een laag punt. dit is waar het meeste water naartoe zal stromen bij hevige piekbuien. Vanuit het principe van de duurzame constante is het wenselijk om de oude loop van de Grebbe gedeeltelijk weer te kunnen gebruiken voor het afvoeren of opvangen van hemelwater. Dit zou dan via een nog bestaande connectie via het Spuihuis aan de haven afgevoerd kunnen worden.

Wateropvang in de vorm van wadi's in de openbare ruimte of blauwe daken op nieuwe gebouwen kunnen een positieve bijdrage leveren aan de stedelijke waterhuishouding. Ook groengebieden kunnen helpen om het water te laten inzijgen in de bodem.

Waterelementen in de openbare ruimte.

Raingardens in groenvakken.

Greppel.

Morfologische breuken en knopen

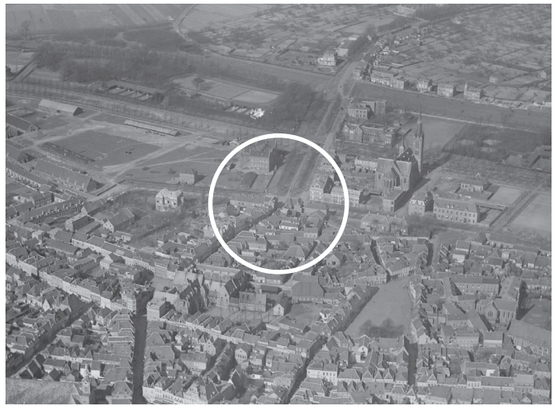
breuklijn in de morfologie

kruising van belangrijke route en morfologische breuklijn vraagt om ‘overgangsruimte’;
De morfologische knoop.

bestaande bebouwing

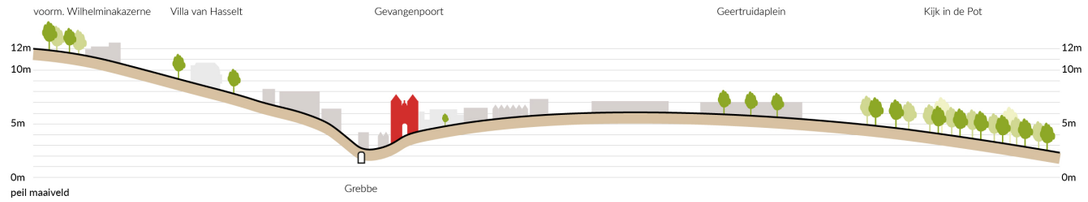
belangrijke route door verschillende stadsstructuren

De stad is in de loop der jaren concentrisch uitgebreid. Dit wil zeggen dat het oudste gedeelte van de stad in het midden ligt, en dat de stedelijke structuur naar buiten toe steeds moderner wordt. De Westersingel is een stadsdoorbraak en doorsnijdt het stadsweefsel waardoor de hiërarchie in de leeftijd van de stadsstructuren niet meer te herkennen is. Met de stadsreparatie keert de hiërarchie terug. Een aantal morfologische knopen (rood op de tekening hierboven) markeren de overgang tussen verschillende stadsstructuren, bijvoorbeeld de overgang van 19e eeuwse schil naar middeleeuwse kern. In het plangebied komen op verschillende plekken morfologische knopen te liggen, en verandert de stedelijke ruimte van vorm, bijvoorbeeld van brede laan naar smalle steeg, of van park naar hof.

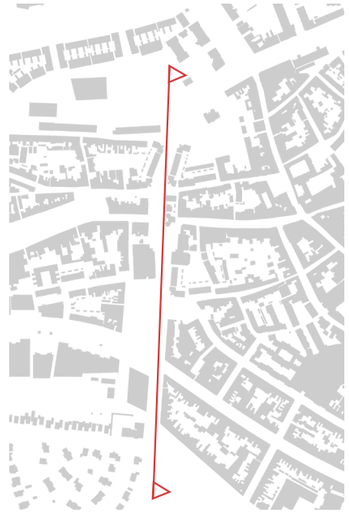
Op deze luchtfoto gemaakt rond 1930[10] is duidelijk een morfologische knoop te zien: De overgang van 19e eeuwse schil (de huidige Burgemeester Stulemeijerlaan) naar de middeleeuwse kern (Steenbergsestraat). De typologie verandert van brede laan naar middeleeuwse stadsstraat. De overgang is destijds vormgegeven door de stadsarchitect van Genk, die een paar markante hoekpanden ontwierp.

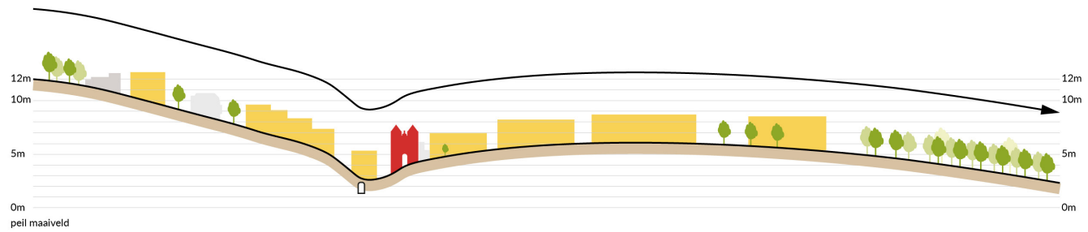
Het reliëf als ontwerpgereedschap

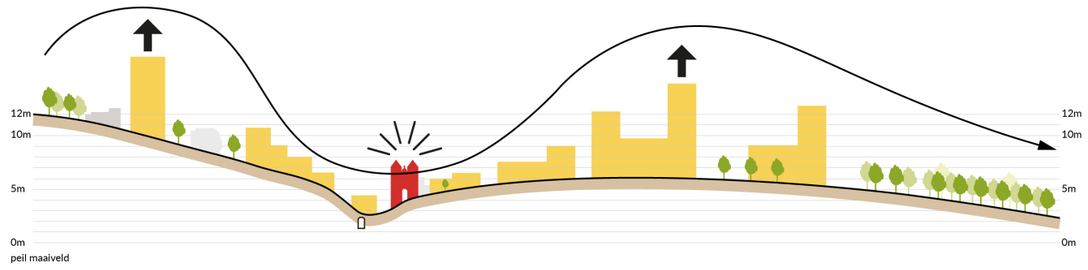
Gedramatiseerde doorsnede van de Westersingel. Huidige situatie.

De Brabantse Wal is de landschappelijke onderlegger van het historische stadscentrum van Bergen op Zoom. Het reliëf zorgt voor bijzondere hoogteverschillen in straten zoals de Hoogstraat, Potterstraat, Zuidmolenstraat.
Een van de hoogste punten binnen het bestaande beschermd stadsgezicht is boven aan het Wilhelminaveld, op de plaats waar nu de Zoomflat staat. Door een hoger gebouw op een plek te zetten die van nature al hoger boven NAP ligt, wordt het effect van het reliëf op het stadsbeeld versterkt. Een zelfde soort principe kan toegepast worden ter hoogte van de voormalige brandweerkazernelocatie bij de kruising met de Van Konijnenburgweg en de Boutershemstraat. Dit effect was in het verleden al van toepassing op de slangentoren van de oude brandweerkazerne. Richting de Gevangenpoort, die op een lager gelegen plek staat, zou de bebouwingshoogte ook minder moeten zijn.

Gedramatiseerde doorsnede van de Westersingel. De hoogte van toekomstige bebouwing zou gelijk kunnen blijven. Het reliëf van de landschappelijke onderligger zorgt op het oog voor hoogteverschillen tussen gebouwen.

Gedramatiseerde doorsnede van de Westersingel. Gebouwen kunnen hoger of juist lager worden door te referen naar het reliëf en dit te overdrijven. De Brabantse Wal zal hierdoor beleefbaar worden in het stadssilhouet.

Bergse hoogbouw

Gezien vanaf een afstand wordt het stadssihouet van Bergen op Zoom bepaald door veel groen en een aantal hoge gebouwen. De verschillende vormen van hoogbouw vertellen elk hun eigen verhaal over de geschiedenis van de stad. Het is van belang dat nieuwe hoogteaccenten in het stadssilhouet een toevoeging zijn, en geen verstoring. Op dit moment is de Spiritustoren met 75 het hoogste bouwwerk binnen het beschermde stadsgezicht. Dit bouwwerk is niet het meest oude of dominante in het stadsbeeld, maar verwijst wel naar het rijke industriële verleden dat in de skyline afleesbaar is.

In het verleden maakte de Lucernaflat, die net als de aanleg van de Westersingel ook zijn oorsprong vindt in de jaren ‘60 van de vorige eeuw, een te grote inbreuk op het historische stadssilhouet. Sinds de jaren ‘80 valt de binnenstad onder beschermd stadgezicht. dit betekent dat nieuwe ontwikkelingen vormgegeven moeten worden met respect voor de bestaande historische stad. Bij het toevoegen van een hoog gebouw aan het stadssilhouet wordt het voorbeeld van de Lucernaflat meestal aangehaald als voorbeeld hoe het mis kan gaan. Dit in 2004 gesloopte gebouw was een kantoorgebouw van 50 meter hoog met brede vloerplaten, en was daarom uit verhouding met de slanke, historische torens in het middeleeuwse gedeelte van de stad, waar deze flat ook stond.

Deze foto uit 1980[10] toont de Lucernaflat (links) en de toren van de St. Gertrudiskerk. Het verschil in vorm en architectuur maakt dat een toren wel of niet in het stadsbeeld past.

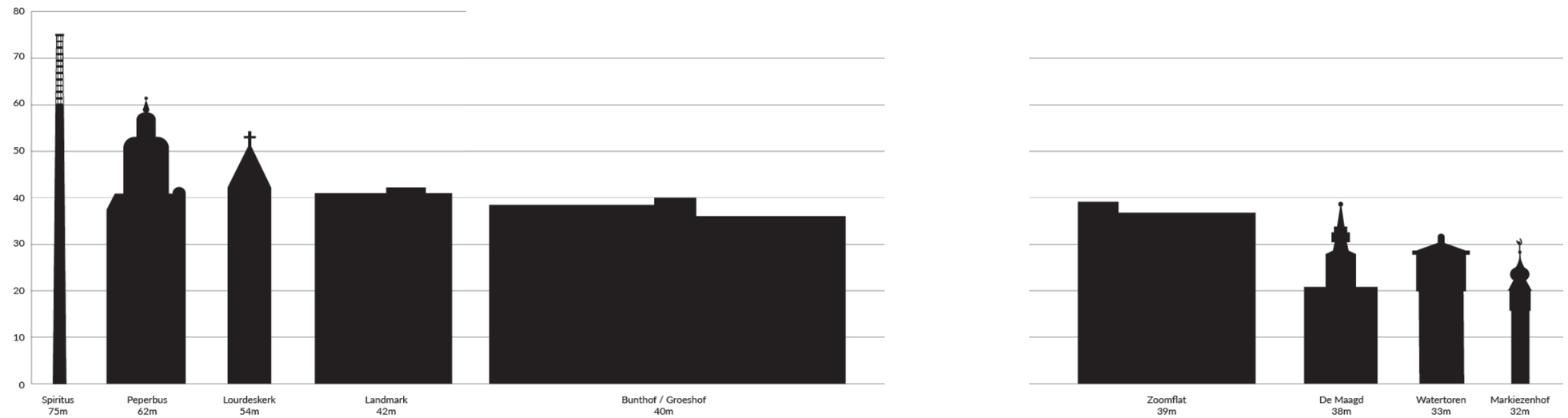
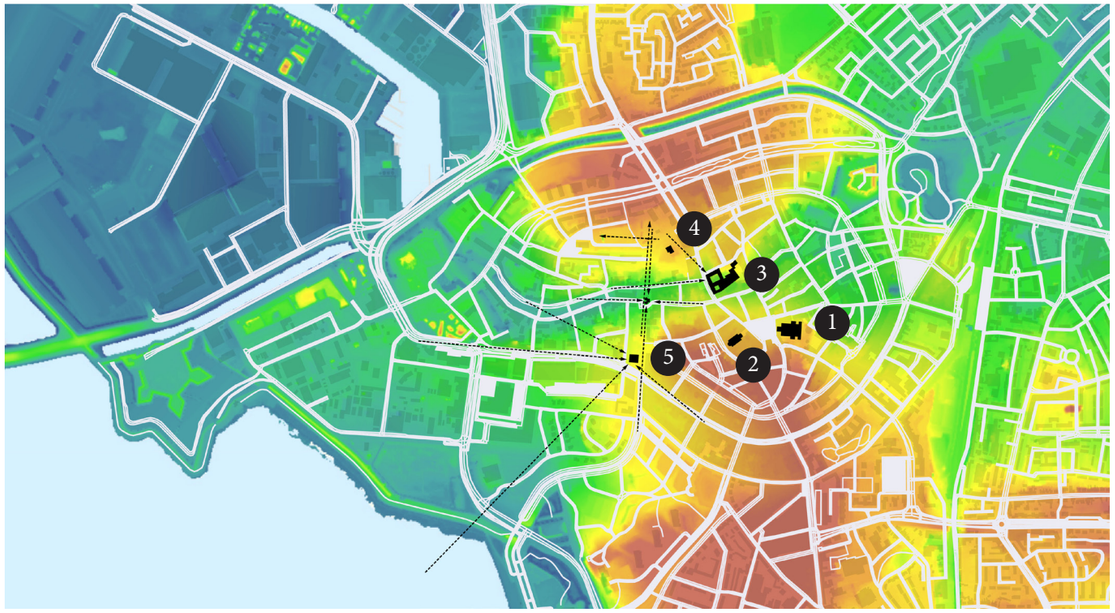

Diagram met de hoogste bouwwerken in Bergen op Zoom op dit moment.

“De beste manier om aan een uitbreiding van het centrum te werken is door alle aanvullingen te doen in respect met het centrum en zijn eeuwenoude iconen”.[36]

Zichtlijnen

N.A.P. 14m

gebouw / oriëntatiepunt

zichtlijn

stratenpatroon

1. Sint-Gertrudiskerk
2. Stadsschouwburg De Maagd
3. Markiezenhof
4. Villa Van Hasselt - Mineurplein
5. nieuw hoogteaccent

Door het heuvelachtige landschap waar Bergen op Zoom op gebouwd is, wordt de stad vanuit verschillende hoeken verschillend beleefd. Wie bijvoorbeeld vanuit het hoger gelegen noorden aan komt lopen ziet de Gevangenpoort in een kuil staan, verstopt tussen andere gebouwen. Vanaf de lager gelegen zuidkant is de poort juist het eindpunt van een zichtas. De bebouwing van de stadsreparatie van de Westersingel is zo ontworpen dat de hogere gebouwen duidelijk herkenbaar zijn in de ‘skyline’ die men kan zien vanaf de lager gelegen Schelde, terwijl de impact van deze gebouwen in de binnenstad beperkt is door het reliëf.

Wat is een Stadsreparatie?

De term stadsreparatie is van toepassing op een specifiek soort stedenbouwkudige interventie die plaatsvindt in een historische stad. In de meeste gevallen wordt het stadsdeel waar het om gaat voor een derde keer in de tijd hergestructureerd. Gebieden binnen een stadreparatie zijn in de tijd als volgt ontwikkeld:

Historische groei
Heel lang hebben steden zich organisch ontwikkeld. dit betekent dat er geen groot stedenbouwkundig plan aan ten grondslag ligt. Vaak zijn deze organisch gegroeide steden in de middeleeuwen ontstaan. Dit betekent dat er smalle straten zijn met oude gebouwen.

Herstructurering
In de moderne tijd na de tweede wereldoorlog had men andere ideeen over hoe de stad er uit zou moeten zien. In de stad moest meer licht, lucht en ruimte zijn, en werd ruimte gemaakt voor het autoverkeer. Ook werden gebieden om te wonen, werken en recreeren gescheiden van elkaar.

Stadsreparatie
De inrichting van de stad volgens moderne principes heeft afbreuk gedaan aan hoe de stad er uit ziet en hoe deze functioneert. Dit kan je zien aan een overmaat voor autoverkeer, contrasterende moderne architectuur of eentonige functies in het gebied. Bij een stadreparatie worden elementen uit de historie van de plek gebruikt om deze beter bij de oorspronkelijke historische stad te laten passen. Wel wordt gekeken naar de behoeftes van de huidige tijd, en wordt de bebouwing daar op aangepast. Stadsreparaties vinden vaak binnen het beschermd stadsgezicht plaats.

Voorbeelden van stadsreparaties in Nederland zijn onder andere Mosae Forum in Maastricht, de Waagstraat in Groningen en Raaks in Haarlem. Al deze projecten hebben hun specifieke voor die plek bedachte vormgeving die past binnen de historische context en het beschermd stadsgezicht van de stad. nieuwe architectuur is op deze plekken gebruikt om te laten zien dat het een recente ontwikkeling is. Ook zijn er nieuwe gemengde functies aan gebieden toegevoegd, zoals wonen, winkels, parkeergarages, horeca, een bioscoop en in het geval van Haarlem zelfs een stadskantoor.

Mosae Forum, Maastricht - Jo Coenen en Bruno Albert

Waagstraatcomplex, Groningen - Adolfo Natalini

Raaks, Haarlem - Urbis Stadsontwerp

Straatnamenkaart

Bronnen

1) Plan Zuid en de stedenbouw van H.P. Berlage, Rein Geurtsen & Partners (2010)
2) Limes Atlas, Bernhard Colenbrander en MUST (2005), Uitgeverij 010
3) ‘Bergen op Zoom aan een ramp ontsnapt’ De Waterschans 38e jaargang no. 4 (2008)
4) Historische Stedenatlas van Nederland - Bergen op Zoom, P.A. Henderix e.a. (2003) DUP Sattelite
5) Bergen op Zooms verleden geillustreerd, Christ Peters (1993) Van Geyt Productions
6) Urban Space, Rob Krier (2003) Birkhauser Publishers for Architecture
7) Bouwen in Nederland 600-2000, prof. Dr. Koos Bosma e.a. (2007) Waanders Uitgevers Zwolle
8) Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw, Rudger a.f. Smook (1984) De Walburg Pers
9) Atlas van het IJsselmeer - Een ruimtelijk perspectief, Frits Palmboom (2018) Vantilt
10) Het West-Brabants Archief (https://westbrabantsarchief.nl/)
11) Brabants Nieuwsblad De Stem regionieuws (https://www.bndestem.nl/bergen-op-zoom/)
12) ‘Verrassende vondst in Duits museum’ De Waterschans 50e jaargang no. 3 (2020)
13) Drawing for Architecture, Léon Krier (2009) The MIT Press
14) 9 x 9 - A Method of Design: From City to House Continued, Dietmar Eberle e.a. (2018) Birkhäuser
15) Encyclopedia of the City, R. W. Caves (2004) Routledge
16) Aangenaam Bergen op Zoom citymarketing, (www.aangenaambergenopzoom.nl) november 2020
17) Palmboom van den Bout: Stedenbouwers van het gelaagde land, Joost v/d hoek, Archined 3/3/2004
18) ‘De Grebbe uitgediept’ De Waterschans 30e jaargang no. 3 (2000)
19) ‘Herwaardering van de Lievevrouwepoort en omgeving’ De Waterschans 26e jaargang no. 4 (1996)
20) ‘De Brabantse Wal - op de grens van hoog en laag, oud en jong’ Grondboor en hamer nr. 6 (2009)
21) ‘Metamorfose van de Westersingel: ontdek de verschillen met het jaren 70-project’ (https://indebuurt.nl/bergenopzoom/genieten-van/metamorfose-van-de-westersingel-in-bergen-op-zoom~104395/) 28-04-2020
21) Online collectie Rijksmuseum (https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/)
22) Geschiedkundige kring Bergen op Zoom (https://www.geschiedkundigekringboz.nl/)
23) Beelden van het plaatselijke nieuws (https://indebuurt.nl/)
24) Verkeersplan Bergen op Zoom, Vastgesteld door gemeenteraad op 30 januari 2014
25) Re-Urb - Nieuwe plannen voor oude steden, Crimson (1997) 010 publishers
26) ‘Een hoekpand in Bergen op Zoom’, Brabants Erfgoed (https://www.brabantserfgoed.nl/page/5395/een-hoekpand-in-bergen-op-zoom)
27) Parkeren in Bergen op Zoom (https://www.parkerenbergenopzoom.nl/Parkeergarages) april 2021
28) Nederlands Instituut voor Militaire Historie https://www.defensie.nl/onderwerpen/militaire-geschiedenis-nimh april 2021
29) ‘Stichting vraagt om hoger waterpeil in de Zoom’, Stichting Brabantse Wal https://brabantsewal.nl/stichting-vraagt-om-hoger-waterpeil-in-de-zoom/ april 2021
30) Waterman (Seizoen 1, Aflevering 2) [Zeeland - Zilt en zoet] Menno Bentveld (Schrijver), & Geertjan Lassche (Regisseur). Zo 18 apr 20:20 NPO2.
31) Jan Hoogstad op Architectuur.org https://www.architectuur.org/hoogstad.php mei 2021
32) Rien Wols, De havens van Bergen op Zoom - Brabants Historisch Informatie Centrum https://www.bhic.nl/ geraadpleegd juli 2021
33) Monumenten.nl, https://www.monumenten.nl/gemeentes/bergen-op-zoom geraadpleegd 30 juli 2021
34) Canon van Bergen op Zoom, Geschiedkundige Kring Bergen op Zoom (2022) Media Center Rotterdam
35) Urban farming and ruralisation in The Netherlands (1250-1850) A.D. Fischer, H. van Londen e.a. (2021) Cultural Heritage Agency of the Netherlands
36) Locatiestudie woningbouw Bergen op Zoom, Juurlink en Geluk (2023)

